

הגנסיס של מילון בן-יהודה: ממילון שימושי למילון היסטורי-מדעי

זהר שביט

מבוא

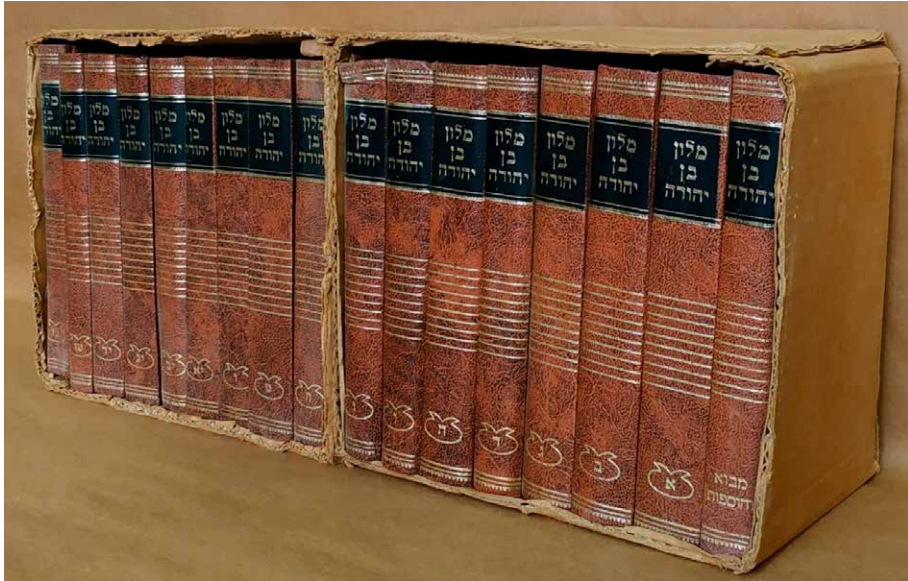
בשנת 2016 גיליתי תיק גנוז, שנחבא תחת השם *Activité intellectuelle*, בארכיון כי"ח שבפריז (Les archives de l'Alliance israélite universelle).¹ התיק כולל יותר ממאה מכתבים, רובם בצרפתית ומיעוטם בגרמנית, שנשלחו לאליעזר בן-יהודה ולזוגתו חמדה, או נכתבו על ידם, בין השנים 1880–1909. החומר הארכיוני הלא מוכר הזה מאפשר לשחזר את סיפור לידתו של מלון הלשון העברית הישנה והחדשה כמילון היסטורי-מדעי, ואת

הנסיבות שגרמו לבן-יהודה לשנות את תוכניתו המקורית לכתוב מילון כיס שימושי, שהתגלגלה לתוכנית לכתוב מילון שימושי בשלושה או בארבעה כרכים, והסתיימה ביצירה המונומנטלית ורבת ההיקף של מילון היסטורי-מדעי ב-17 כרכים, כולל "המבוא הגדול", שרק את חלקם זכה המחבר לראות בימי חייו. מן המכתבים עולה השאלה מדוע לא זכה המפעל החשוב הזה לתמיכת המוסדות והארגונים הציוניים, ונדרש להשיג את תמיכתם של ארגונים לא ציוניים כדי שבסופו של דבר ייצא לאור? המכתבים מציעים גם מבט חדש על כמה פרשיות הנוגעות לחייו הפרטיים של בן-יהודה – ובעיקר על ניסיונותיו להבטיח את קבלתם של ילדיו לבית הספר של אליאנס בפריז – שלא כאן המקום לדון בהן.

אליעזר וחמדה בן יהודה. תמונה: ויקיפדיה

שמו של אליעזר בן-יהודה כתוב בדפי ההיסטוריה של התרבות העברית כמחבר מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, מילון שהוא אחד מנכסי הרוח החשובים ביותר של התרבות העברית החדשה, נוסף על היותו חלוץ העיתונות העברית המודרנית בארץ ישראל. לעומת המחקר העשיר יחסית על ראשיתה של העיתונות העברית המודרנית,² הנסיבות שגרמו לבן-יהודה לשנות את אופיו של המילון באופן מהותי והובילו ליצירתו של מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, כמעט ולא נחקרו. אפילו יוסף לנג לא הקדיש

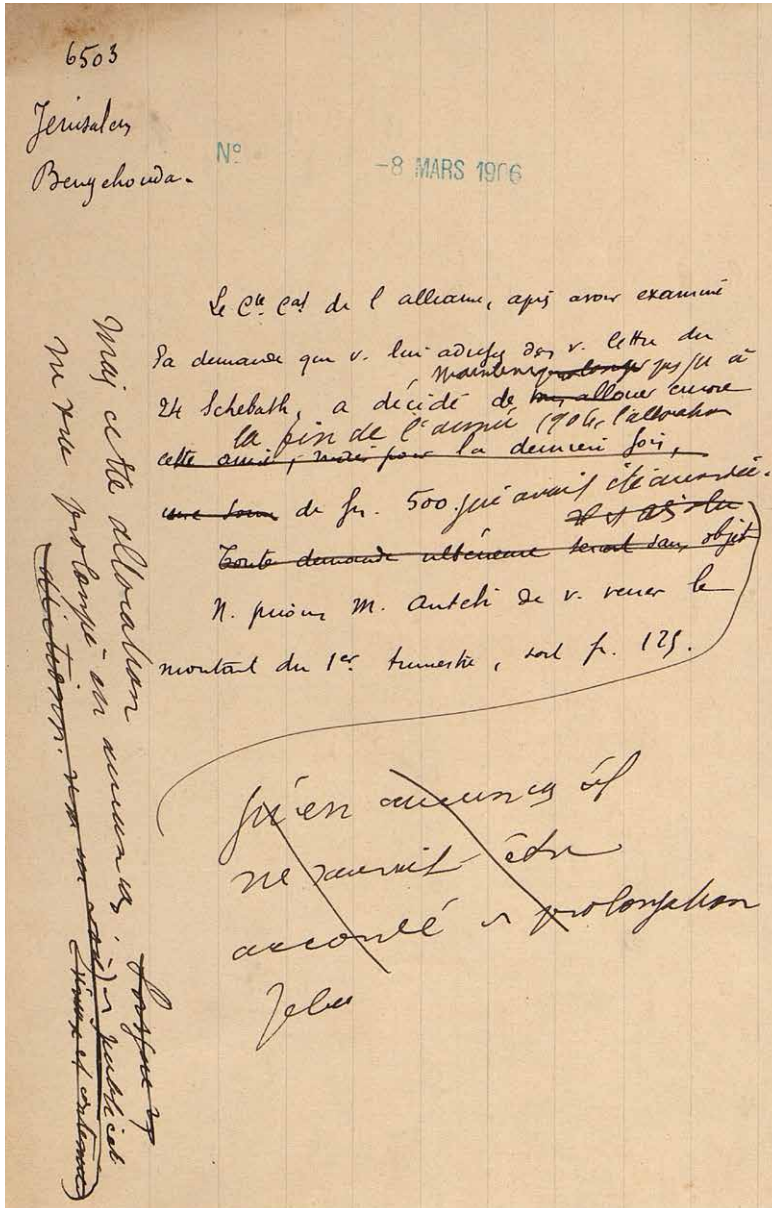
כל כרכי מלון בן יהודה. תצלום: זאב קינן, מוסד ביאליק

במונוגרפיה המופתית והמקיפה שלו, **דבר עברית! חיי אליעזר בן יהודה**,³ פרק נפרד לפרשת המילון.

הנסיבות ההיסטוריות לכתיבת המילון כמעט ולא נחקרו, בעיקר בגלל מיעוט המקורות הארכיוניים שעניינם המילון, לבד מאלה השמורים בארכיון הציוני המרכזי ובכמה מהארכיונים בבית הספרים הלאומי – מצב שהשתנה, כאמור, עם מציאת תיק המכתבים הגנוז. אמנם המכתבים נשמרו אך בחלקם, ובחלק ניכר מהמקרים רק טיוטות מכתבים שאת חלקן קשה עד בלתי אפשרי לפענח. למרות זאת המכתבים מאפשרים לשחזר חלק ניכר מסיפור יצירת המילון, ובעיקר את המאמץ האינטלקטואלי והלמדני העצום שהיה כרוך ביצירתו, ואת המאמצים הלא נלאים לגיוס המשאבים הכספיים שנדרשו להוצאה לפועל של המפעל של המפעל רב ההיקף הזה. בנוסף מלמדים המכתבים על תחושת הדחיפות שהניעה את בני הזוג בן־יהודה, ונתנה לבן־יהודה כוחות להשקיע את מרצו – בעצם את חייו – במפעל המילון.

מי שאפשרו בסופו של דבר את הוצאתו לפועל של פרויקט המילון היו גופים לא־ציוניים, ובהם חברת עזרה של היהודים הגרמנים (עזרה – Hilfsverein der deutschen Juden) וחברת כל ישראל חברים (כי"ח או אליאנס – l'Alliance Israélite Universelle). תמיכתם באחד ממפעלי הדגל של התחייה הלאומית נבעה לא ממניעים לאומיים ציוניים, אלא מרצונם להעשיר את מדף הספרים היהודי ביצירה מונומנטלית, שתאצור את ההיסטוריה של הלשון העברית לדורותיה. הם תבעו מבן־יהודה להציג חוות דעה על ערכו המדעי של המילון, והוא פנה לבכירי המלומדים באירופה, בעיקר בגרמניה,

בצרפת ובהונגריה, וביקשם לחוות דעה על דוגמאות מערכי המילון ששלח להם. החשש שלא יוכל לקבל תמיכה במילון עמד אפוא מאחורי החלטתו לשנות באופן רדיקלי את אופי המילון ולהפוך אותו למילון היסטורי-מדעי.

טיוטה קשה לפענוח של מכתב מכי"ח אל בן-יהודה, 8.3.1906 [ארכיון כי"ח, 6503]

שלוש הגרסאות המודפסות שקדמו למלון הלשון העברית הישנה והחדשה

בן-יהודה הקדיש עשרות שנים מחייו, מאמצע שנות השמונים של המאה התשע-עשרה ועד למותו בשנת 1922, למחקר בספריות בארץ ובחו"ל,⁴ ולכתיבה ולהוצאה לאור של כמה גרסאות שקדמו למילון ההיסטורי-מדעי וכרכיו הראשונים. לפי עדותו, מה שהניע אותו תחילה לעבוד על המילון היה הצורך הדוחק בדיבור בעברית. ב"מבוא הגדול" סיפר כי כשהגיע לפרוץ ללמוד רפואה התקשה לנהל שיחות בעברית עם מכריו בשל חסרונן של מילים רבות: "ראיתי כי המעט שיש לנו אינו מספיק לצרכי דבור אמתי וטבעי".⁵ מאז, ובמשך שנים, אסף מילים למילון, שאותן רשם תחילה ב"פנקס הכחול" ובמחברות, ולאחר מכן בכרטיסיות שאותן כינה "קלפים", כפי שהעידה חמדה בזיכרונותיה השמורים בארכיון הציוני המרכזי (ראו נספח 1).⁶

במקביל לאיסוף המילים למילון התחיל בן-יהודה לפרסם את חידושי המילים שלו. בדצמבר 1880 פרסם במגיד משנה את החלק השני של מאמרו "מלות חדשות", שבו הציע מילים חדשות.⁷ בשנת 1887 (תרמ"ז), החל מן הגיליון השישי של השנה השלישית של עיתון הצבי,⁸ נכלל הצירוף "לתחית הלשון" בכותרת המשנה הרצה של העיתון.⁹ בגיליון הזה ובארבעה גיליונות נוספים של אותה השנה (ז-ט, יג),¹⁰ פרסם בן-יהודה גם מדור חדש בשם "גנזי הלשון", שהיה למעשה הגרסה המודפסת הראשונה של המילון. בהקדמות לגרסאות הבאות השכיח בן-יהודה, אולי במתכוון, את הגרסה הזאת, וגם לא הזכירה ב"מבוא הגדול".¹¹ הערכים של המילון נדפסו בעמוד השלישי בפינה השמאלית למטה ובעמוד הרביעי בפינה הימנית למטה, כדי שהקורא יוכל לגזור אותם מהעיתון ולחברם ל"ספר". תוכנו של המדור בישר את המבנה שיאפיין מאוחר יותר את הערכים במילון, וכלל את מינו של הערך, שימושים מושאלים בו ודוגמאות ממקורות שונים ומתקופות שונות. בשנים 1891-1892 נוסף בעיתון האור, החל מגיליון 17 של השנה השביעית,¹² מדור בשם "תחית הלשון" ובו נכללו חידושי מילים ודיונים בסוגיות לשוניות.¹³ לאחר ששוחרר ממאסרו בשנת 1893, ונאסר עליו לחדש את הוצאת עיתונו, יכול היה בן-יהודה, שהושבת מעבודתו, להקדיש את כל עיתותיו לעבודה על המילון, וכפי שכתב למנחם אוסישקין¹⁴ – מעז יצא מתוק.¹⁵ תחילה חשב על פורמט של מילון כיס, מפני שהפורמט הזה עשוי היה לשרת טוב יותר את כוונתו ליצור מילון מעשי.¹⁶ חמדה סיפרה שמילון הכיס הוזמן על ידי בן-אביגדור¹⁷ עבור הוצאת תושיה, ובן-יהודה אף קיבל עליו תשלום, אלא שיוסף קלוזנר ויהודה גרובסקי (גור),¹⁸ שנתבקשו לחוות את דעתם, סברו שהוא דורש עריכה, ובסופו של דבר ראה אור מילון אחר תחת שמותיהם.¹⁹ במקביל החל להבשיל הרעיון של מילון גדול יותר – "ספר מלים שלם" – מילון שימושי בן שלושה או ארבעה כרכים, אבל עדיין לא מילון היסטורי. לדויד יודילוביץ²⁰ כתב בן-יהודה ב-1893: "עוד מעט ואשלח לך מכתב בענין המלון הגדול שהחלטתי לעסק להכין הנצרך בו [אתחיל] להחל להדפיסו",²¹ ובמכתב לאוסישקין פרש את תוכנית המילון הגדול, "ספר מלים שלם", שעליו עבד, לדבריו, במשך למעלה מעשור. הוא תיאר את

ייחודו בהשוואה למילונים אחרים, וציין במיוחד שלושה עניינים: שהמילון שלו שואף לכלול מילים מכל התקופות ומכל המקורות, את כל חידושי המילים שהתקבלו בשפה והתאזרחו בה, ופירושים חדשים למילים קיימות.²²

בן־יהודה עבד באותם ימים ברו־זמנית על חיבורם של שני מילונים: "ספר מלים שלם" ו"ספר מלים קטן". במכתב לבן־אביגדור בישר שסיים להכין את שני המילונים.²³ את המילון הגדול התכוון להציע להוצאת אחיאסף, אם יקבלו את תנאיו. את המילון הקטן, "ספר המלים המחודשות", היה מוכן להציע לאחיאסף והתעניין בגובה התשלום שיוכל לקבל עבורו.²⁴ הוא תלה תקוות רבות בשכר הסופרים שהיה אמור לקבל על המילון הקטן, אך למגינת ליבו לא הסתייע הדבר.²⁵

בסדרת מאמרים בהמליץ באוגוסט 1894 שיבח יוסף קלוזנר את התרומה החשובה של עיתונו של בן־יהודה להתחדשות הלשון העברית.²⁶ אולי בעקבות המאמר הזה סיפר בן־יהודה לקלוזנר באוקטובר באותה שנה, שהחל בהדפסת המחברות של הכרך הראשון של המילון, וביקש את סיועו (נספח 2).²⁷

בן־יהודה תכנן להדפיס מדי שנה כ־500 עמודים של המילון ולהשלים את המלאכה בתוך שש או שבע שנים.²⁸ רק לאחר שהתברר לו שהוצאות הספרים אחיאסף ותושיה אינן מעוניינות להוציא לאור את המילון, ניסה לחפש מו"ל אחר – ופנה לחברת כ"ח.²⁹ ב־20 בספטמבר 1894 שלח לנרסיס לָוֶן (Leven),³⁰ נשיא כ"ח, כמה עמודים מן המילון, ובמכתב הנלווה תיאר את העקרונות שהנחו אותו בכתיבת המילון.³¹ במיוחד ציין את ההיקף הגדול של המילון ותיאר אותו כ"הניסיון הראשון לספירת מלאי שלמה של כל מה שהגניוס היהודי יצר בתחום הלשון" (נספח 3).³²

נרסיס לָוֶן. תמונה: ויקיפדיה

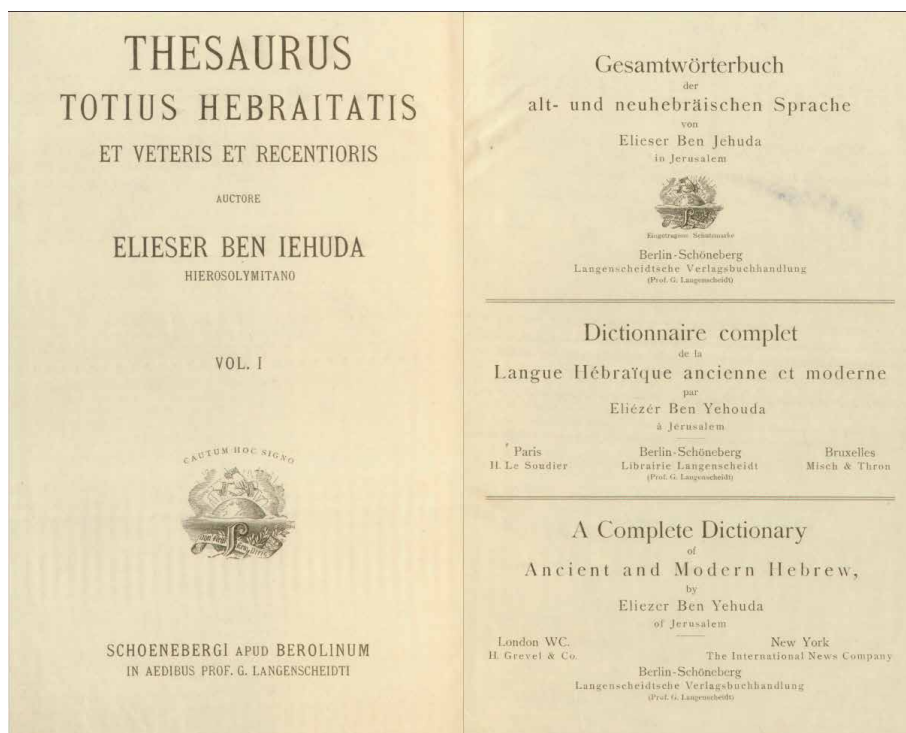
בראשית 1895 (תרנ"ה) החלה כ"ח להוציא לאור את הגרסה המודפסת השנייה של המילון.³³ מסיבות שונות הפסיק בן־יהודה את העבודה על מחברות הגרסה השנייה, ובין השנים 1900–1905 הדפיס מחברות של גרסה נוספת, שלישית במספר, של המילון. המחברת הראשונה ראתה אור בסוף שנת 1900, והודעה על כך התפרסמה בעיתון הצבי.³⁴ עד ראשית אוגוסט 1902 ראו אור ארבע מחברות,³⁵ ואחרי הפסקה ארוכה שנמשכה קרוב לשלוש שנים, ראתה אור המחברת החמישית. המחברת השישית, שהייתה האחרונה בגרסה הזאת, התפרסמה תחילה בעיתון השקפה בחודשים ספטמבר–דצמבר 1905 ולאחר מכן כמחברת עצמאית.³⁶

הגרסאות המודפסות הראשונות הוכנו אמנם על פי התפיסה שמדובר במילון שימושי (בגרסה הראשונה היו רק שמונה עמודים),³⁷ אבל כבר במעבר מהגרסה השנייה של

המילון לגרסה השלישית התחיל בן־יהודה לשנות את אופיים של הערכים. אין בכוונתי לעסוק כאן בתיאור ההבדלים בין שלוש הגרסאות. אציין רק שנוסף על החידוש שהיה בעצם הכינוס בחיבור לקסיקוגרפי אחד של לשון המקרא עם ספרות התלמוד והמדרש, ספרות ימי הביניים, ספרות ההשכלה והמילים החדשות, ניכר גם הבדל בהיקף הערכים.³⁸ הערכים בגרסה המודפסת השלישית היו מפורטים וארוכים יותר מהערכים בגרסאות הקודמות. המובאות היו ארוכות יותר, ואלה שנלקחו מהספרות המאוחרת סודרו בסדר כרונולוגי.³⁹ מספר המובאות והציטוטים מכל רובדי הלשון העברית גדל מאוד, נוסף מדור להערות אטימולוגיות, פילולוגיות ודקדוקיות, והושטמו דוגמאות שלא צויין מקורן.⁴⁰ במקביל לעבודה על הגרסה המודפסת השלישית של המילון, עבד בן־יהודה גם על שני מילונים אחרים. ב־1901 הדפיס בוילנה, בהוצאה לאור של יוסף רוניקובסקי, מילון שימושי בשם **מילון עברי־יידי־רוסי**.⁴¹ ב־1912 הוציא את **המילון (מלא ושלם) רוסי־עברי־אשכנזי**, בהשתתפות יהודה גרזובסקי,⁴² ועליו כתב בן־יהודה בגאווה בהקדמה: "ולא אפריז על המדה אם אומר כי באו במילון הזה כמעט כל המלים שבלשונו, וכמו שהיא עתה בידינו, למן התנ"ך, התלמוד והמדרשים ועד המלים שבספרות המדעית שלנו והמלים המחודשות בזמן האחרון."⁴³

השינויים שחלו בתפיסת ייעודו של מילון הלשון העברית הישנה והחדשה

במכתבה לפרופ' פליקס ליברמן מקרן צונץ (Zunzstiftung) בברלין,⁴⁴ תיארה חמדה בן־יהודה כיצד הפך בן־יהודה את המילון למילון היסטורי־מדעי, לאחר שהקרן דחתה חמש או שש שנים קודם לכן את בקשתו לתמיכה בנימוק שעבודתו אינה מדעית דיה. להוכחת דבריה צירפה למכתב את המחברת השישית (כזכור, האחרונה שראתה אור בגרסה השלישית) ואת כתב היד של המחברת השביעית, זאת נוסף על חוות הדעה שכתבו הפרופסורים איגנץ גולדציהר (Goldziher),⁴⁵ וילהלם בכר (Bacher)⁴⁶ וגוסטף דלמן (Dalman),⁴⁷ שכפי שנראה בהמשך אכן סייעו מאוד בהשגת תמיכות למילון (נספח 4).⁴⁸ גם במכתבה ללוון, שנכתב בסמוך להופעת הכרך הראשון של המילון ב־1907, הרגישה חמדה שחוות הדעה שנכתבו על ידי טובי המומחים, העידו על הערך המדעי של המילון (נספח 5).⁴⁹ חוות הדעה האלה נכתבו בעקבות תביעתם של הארגונים, שהיו מוכנים לתמוך במילון רק אם יקבלו חוות דעה ממומחים שיעידו על איכותו של המילון ועל ערכו. כפי שנראה בהמשך, בני הזוג אכן פנו למלומדים מהשורה הראשונה, שבדקו את החומרים ששלח להם בן־יהודה וכתבו חוות דעה, רובן נלהבות. חלק מחוות הדעה פורסמו ב"מבוא הגדול" ובעיתוניו של בן־יהודה, וחלק אחר נחשפו לראשונה בתיק הגנוז בארכיון כ"ח. בכל מקרה, לעניינינו חשובה העובדה שכדי שיוכל לזכות בתמיכה כספית להוצאת המילון נאלץ בן־יהודה לבסס את המילון על תפיסה חדשה ושונה מזו שהנחתה אותו תחילה: לתפיסת המילון כנכס לאומי בעל חשיבות לתחייה הלאומית, כלי מרכזי בעיצוב ובהבניה של זהות לאומית משותפת, התווספה גם

מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, כך ראשון, מהדורה ראשונה, עמוד השער

ראייתו כמילון היסטורי־מדעי – יצירה המכילה את אוצרות הלשון העברית לדורותיה ולרבדיה ונסמכת על הספרות היהודית, על חומר מקורות ארכיוני עשיר ועל ספרות המחקר העדכנית.

השינוי שחל בהבנת צביונו של המילון תבע מבן־יהודה לערוך מחקר של מקורות ראשוניים רבים, שרובם נמצאו רק בארכיונים ובספריות ברחבי העולם, נוסף על קריאה של ספרות המחקר העשירה שהיה קשה להשיגה בארץ. אמנם בירושלים נפתחו כמה ספריות מחקר שנתנו לו רשות לעבוד בהן, אבל לא היה בכך די. כדי לעבוד על המילון נדרש בן־יהודה לשהות בספריות ובארכיונים שונים באירופה, בין היתר בברלין, בפריז, במוזיאון הבריטי בלונדון, באוקספורד, בפארמה, ברומא, בוותיקן ובניו יורק. החודשים שבילה בספריות האלה תרמו לו לא רק לכתובת ערכי המילון, אלא גם ליצירתו של דיאלוג מדעי עם כמה מטובי המלומדים באירופה.

בן־יהודה ייחס חשיבות רבה לעבודתו בספריות בחו"ל וטען שהיא הבטיחה את ערכו המדעי של המילון. במכתב משנת 1906 למזכיר הכללי של כ"ח, ז'אק ביגארד (Bigard),⁵⁰ שבו סיכם את תמונת המצב של עבודת המחקר על המילון, תיאר כיצד העבודה בספריות באירופה אפשרה לו לאסוף חומר רב שלא היה בידי קודם לכן (נספח

6).⁵¹ בהקדמה למחברת החמישית של הגרסה המודפסת השלישית של המילון, ציין שבזכות עבודתו בספריות העשיר מאוד את ערכי המילון: "החמר המוכן בידי מקורם בהרבה רכבות פתקאות מתוך כתבי יד שלא נרפסו עדין".⁵² כאמור, בזכות נסיעותיו לחו"ל הצליח בן-יהודה לפתוח ערוצי תקשורת גם עם כמה מהחוקרים החשובים ביותר שתחומי מחקרם השיקו לעבודתו, ובהם כאמור גוסטף דלמן מהמכון הגרמני בירושלים,⁵³ איגנץ גולדציהר, אבי לימודי האסלאם המודרניים, והמזרחן והבלשן וילהלם בכר. כבר ב-1894 שלח בן-יהודה לבכר כמה דפים של המילון, תיאר את שיטת ארגון החומר וביקש לקבל את הערותיו על הדפים הראשונים ששלח לו.⁵⁴

בהקדמה למחברת החמישית של הגרסה השלישית, העיד בן-יהודה על התפקיד החשוב שמילא הדיאלוג הזה בעבודה על המילון. לדבריו הוא שינה את אופן הצגתן של המילים הארמיות במילון בעקבות הערותיו של בכר, ובעקבות הערותיו של דלמן הכניס לגוף המילון את המילים "מלשון ארמית ויונית ורומית ופרסית שבתלמידים [כך] ומדרשים":

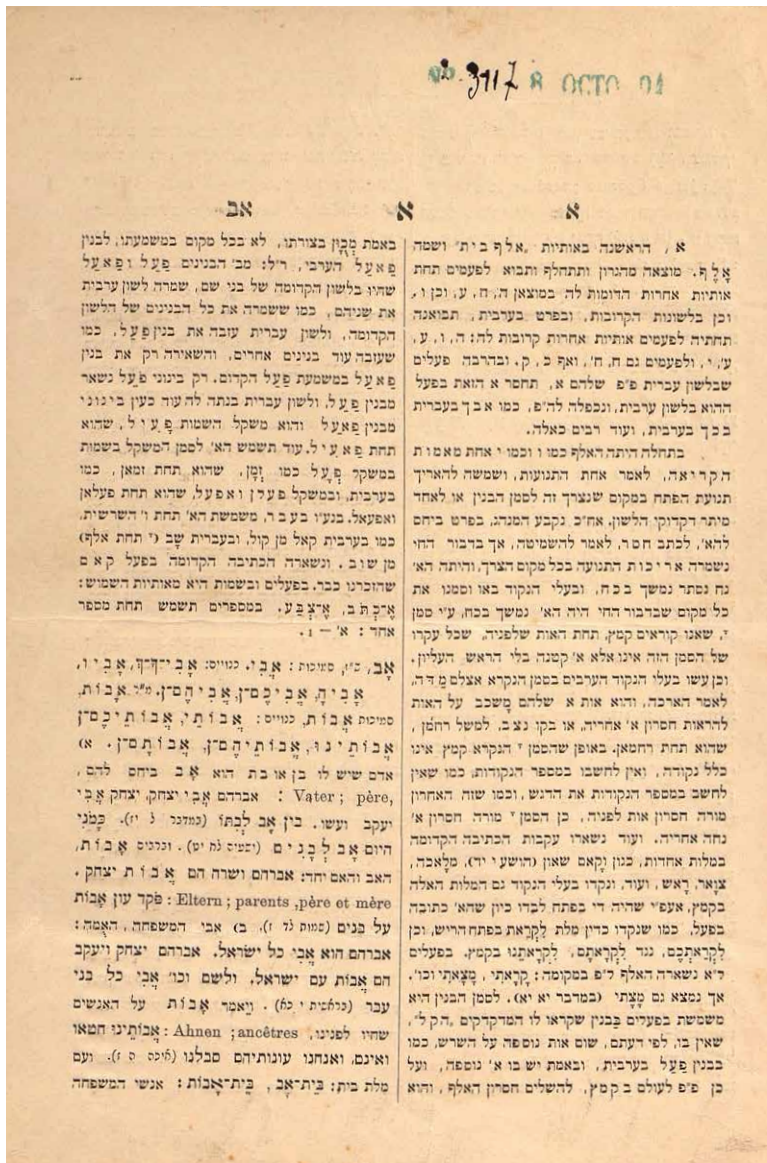
היה בדעתי בתחלה ליחד בסוף הספר חלק מיוחד להמלים מלשון ארמית ויונית ורומית ופרסית שבתלמידים ומדרשים. אך פרופיסור דר' דלמן העיר אותי כמה לא נוח הדבר למבקש מלה לחשב קדם איה מקומה אם בגוף הספר או בחלק המיוחד, והחלטתי, עפ"י עצתי וכך, להכניס את כל המלים האלה לתוך גוף הספר [...] בהיוניות והרומיות היה לי לעינים ספרו של דר' ש' קרויס, Gr. und Lat. Lehnwörter, וההערות המחכמות של דר' עמנו' לו שבספר הזה.⁵⁵

לדברי הביקורת של בכר על "ריבוי המשלים [דוגמאות] במילון", השיב בן-יהודה: "בחפצי שיהיה הספר מספיק באמת לכל מי שרצה לדעת שמוש כל מלה לכל צדדיה וגוניה, מבלי שיצטרך לחפש בתנ"ך אני מביא את כל המשלים שלפי ראות עיני הם מאירים אור ומורים את כל גוני המלה לכל שמושיה ונטיותיה, ולפעמים אני מביא איזה משל מפני יפי המשל בעצמו, וכדומה".⁵⁶

הוא נהג להתייעץ עם החוקרים גם בנוגע לתוכנם של ערכי המילון השונים. כך לדוגמה נועץ בבכר בעניין ניקוד שם האות אל"ף,⁵⁷ ביקש את עזרתו בכתיבת הערך "אנכי",⁵⁸ ואת עצתו בנוגע לערך "אחלמה".⁵⁹ שאלה דומה על המילה "אחלמה" הפנה בן-יהודה גם לגולדציהר,⁶⁰ וכן שאל אותו לפירוש הנכון של משפט מסוים בשירו של יהודה הלוי.⁶¹

עם שניים מהחוקרים – גולדציהר ובכר – קשר בן-יהודה קשרים חמים במיוחד. מהמכתבים עולה שפגש כל אחד מהם בבודפשט לפחות פעמיים, נהג לעדכן אותם בהתקדמות עבודתו, התייעץ איתם לגבי ערכים מסוימים וגם הרבה לתנות לפניהם את הקשיים הרבים שבהם נתקל בעבודתו. הוא לא היסס אף לבקש עזרה מבכר בהשגת ספרי מחקר,⁶² כפי שנהג לבקש ממכריו השונים ובעיקר מחברת כ"ח.

הדיאלוג עם כ"ח גלש לעיתים גם לשאלות מדעיות. בהקדמה למהדורה הראשונה של הגרסה המודפסת השנייה של המילון (הנדירה ביותר) הודה בן-יהודה לכ"ח על

עמוד ראשון של מילון כללי, שלם ומפרט מתוך תריסר ששלח בן-יהודה לכי"ח, תאריך לא ברור [ארכיון כי"ח, 3117]

הסיוע שקיבל גם בעניינים הנוגעים לתוכן המילון.⁶³ כבר בשלב מוקדם של יצירת המילון נשלחו לבן-יהודה הערות על ערכים ששלח לכי"ח, כפי שמעידה טיוטה של אחד המכתבים (שלא ברור מי כותבו), המתייחסת למילים שלדברי הכותב משתמשים בהן רק בירושלים: "[...] 2. ערכים מסוימים, כמו אב חרג [כתוב בעברית] beau père ואב

זקן (כתוב בעברית) grand-père אינם נתמכים בדוגמאות. אלה כנראה רק מילים שהעם משתמש בהן בירושלים, כך גם בעניין הרבים 'אבוסים' (במקור בעברית) וניאולוגיזמים רבים" (נספח 7).⁶⁴

עזרה בהשגת ספרות מקצועית

אופיו של המילייה שבו עבד בן־יהודה, הפך את האתגר המקצועי שאיתו התמודד לבלתי אפשרי כמעט. בארץ ישראל חיו באותם ימים חוקרים מעטים שתחומי מחקריהם השיקו לעבודתו על המילון, וכמעט לא היו בנמצא ספריות שהחזיקו את ספרות המחקר שנזקק לה, שלא לדבר על אוספים של המקורות הראשוניים. כאמור, בן־יהודה פיצה על כך בנסיעותיו לעבוד בספריות שונות באירופה. אך עוד לפני שהצליח לגייס את האמצעים שנדרשו לכך ניסה להשיג את החומרים שהיו חיוניים לעבודתו בעזרת אנשי חברת כ"ח או באמצעות מכריו בארץ ובאירופה, ובאופן כזה השאיר עדויות על האופן הרחב של המחקרים שהכיר.

במכתב לד"ר אהרון קמינקא מ־3 בנובמבר 1894,⁶⁵ סיפר על מענק בסך 300 פרנק שקיבל מכ"ח לצורך קניית ספרים (לשם השוואה, משכורתו הדלה כמורה הסתכמה בחמישים פרנק לחודש).⁶⁶ במכתב מ־7 באוגוסט 1894, שלח בן־יהודה לחברת כ"ח בפריז רשימה של 13 ספרים שנכללו בה גם ספרים שראו אור זה מקרוב, ובהם ספרייהם של (Levy, Ewald, Renan, Fürst, Stade, König) (נספח 8).⁶⁷ בן־יהודה הוסיף וציין שהרשימה איננה מלאה מפני שאינו מכיר את כל הספרות המקצועית, בוודאי לא את הספרים שראו אור לאחרונה. על גבי מכתבו נכתבה בעיפרון השאלה: "איזה ספרים לשלוח לו?"⁶⁸ על פי טיוטת המכתב מסוף אוגוסט ענו לו שמועצת כ"ח תדון בבקשתו: "אין לנו אף לא אחד מן הספרים שביקשת, ולכן נגיש את הבקשה למועצה שתדון בעניין בישיבה הקרובה".⁶⁹ מסילבן בנדיקט (Benedict), סגן המזכיר הכללי של כ"ח,⁷⁰ ביקש לקבל באמצעות אלברט ענתבי⁷¹ את ספרייהם של ש' זק"ש (Sachs) ומוריץ שטיינשניידר (Steinschneider), ולו לזמן קצר.⁷² גם כשהספרים היו לכאורה זמינים בארץ, הם הועמדו לרשותו לזמן קצר בלבד, ורציפות עבודתו נפגעה: "שני הספרים מצויים כאן, אבל היות שהם אינם שלי, אני יכול להשתמש בהם רק מזמן לזמן, מה שהופך את העבודה לבלתי אפשרית".⁷³ מבקשותיו של בן־יהודה לספרים אפשר ללמוד על המודלים של המילונים ההיסטוריים שעמדו לנגד עיניו. כך, לדוגמה, במכתב ללוון ביקש את עזרתו בהשגת המילון ההיסטורי *Grand Dictionnaire Littré* (נספח 3).⁷⁴

אפשר רק לשער עד כמה מתסכלות היו התשובות השליליות שקיבל לעיתים לבקשותיו להשיג ספרים. כך לדוגמה, בגלל נדירות הספרים סירב תחילה הוועד המנהל של כ"ח לבקשתו לשלוח אליו את ספרייהם של זק"ש ושטיינשניידר.⁷⁵ עם זאת, לאחר זמן קצר שקלו אנשי הוועד בפריז מחדש את בקשתו ובסופו של דבר נענו לה.⁷⁶ כמה שנים מאוחר יותר ביקש מביגאר, המזכיר הכללי של כ"ח, לקבל כמתנה את ספרו של אבו אל ואליד

(Abou el Walid, ר' יונה אבן ג'נאח), **ספר השרשים**.⁷⁷ לאחר שלא קיבל תשובה במשך קצת יותר מחודש, חזר והזכיר לכי"ח את בקשתו, והפעם, אולי כדי לתת לה תוקף, ליווה אותה בדברים שכתב פרופסור סמואל קראוס (Krauss) על המילון.⁷⁸ ככלל, בן־יהודה לא היסס לבקש כמתנה את הספרים שנזקק להם. לא אחת ביקש ששיגו עבורו ספר מסוים וציין שיהיה מוכן לשלם עבורו, אך למעשה ציפה לקבלו כמתנה, כמו במקרה שביקש גם מבכר את **ספר השרשים**,⁷⁹ או כאשר ביקש מאהרון קמינקא את הספר הרכסים **לבקעה של יהודה ליב בן צבי הירש שפירא**.⁸⁰

יחסה של המנהיגות הציונית למילון

לאור החשיבות המדינית, התרבותית והחברתית שיוחסה לתחיית הלשון העברית, אפשר היה לצפות שהנהגה הציונית, המדינית והתרבותית תתמוך בבן־יהודה. למרבה ההפתעה מתברר שרוב הגופים הציוניים גילו חוסר עניין, אדישות ואפילו עוינות למפעל המילון ההיסטורי, ולא זו בלבד שלא שיתפו פעולה עם בן־יהודה, אלא אף ניסו לרפות את ידיו ולפעמים אפילו לעמוד בדרכו. איך אפשר להסביר את האדישות, חוסר התמיכה ואפילו ההתנגדות למפעל המילון מצד אישים מרכזיים של המנהיגות המדינית והתרבותית, ובהם מנחם אוסישקין, אשר גינצבורג (אחד העם), יהושע חנא רבניצקי וחיים נחמן ביאליק? האם נבעו מעוינות אישית כלפי בן־יהודה? או מחוסר אמון ביכולתו של אדם אחד לממש מפעל מילונאי בהיקף כזה? או מהתנגדות לחידושי המילים שלו? או אולי מהתנגדות להשקפותיו המדיניות? תהא התשובה אשר תהא, עניין אחד ברור מעבר לכל ספק: בן־יהודה לא זכה בחייו לתמיכה, ואפילו לא לאהדה, מן המנהיגות הציונית. בן־יהודה ביקש כבר בשלב מוקדם לרכך את ההתנגדות לעבודתו ולהדגיש את אופיה הקונסנזואלי. במכתב לקמינקא, שבו סיפר על התקדמות עבודתו על המילון, תיאר את העקרונות שהנחו אותו בכתיבת המילון, והרחיב בשאלת חידושי הלשון. הוא ציין, שבנוגע לחידושי המילים אימץ את עמדתו של אלעזר הקליר,⁸¹ שראה בו את "ראש מחיי לשון עברית", ובעקבותיו החליט לכלול במילון מילים שלכאורה נוצרו לא לפי חוקי הלשון, במיוחד מילים שכבר התקבלו בעברית. כמו כן החליט לכלול בו את כל המילים, גם אם חידושן לא נראה לו.⁸² לגבי מילים שחידש, הדגיש שקיבל החלטות לגביהן רק לאחר התייעצות עם מביני דבר.⁸³

בתחילת הדרך, ב־1893, קיווה עדיין לזכות בתמיכתו של מנחם אוסישקין, שכמוהו ייחס לתחיית הלשון העברית חשיבות מדינית וראה בה גורם מכונן בבניית הלאום.⁸⁴ במכתב שבו פרש את תוכנית המילון, ביקש מאוסישקין להשתתף בהקמת קרן ציבורית שתממן את ההוצאות הכרוכות בהוצאה לאור של המילון, ועליה יופקדו ניסים בכר וד"ר יצחק ד'ארבלה.⁸⁵ ב־1895 בישר לאוסישקין על צאתה לאור של המחברת הראשונה של הכרך הראשון.⁸⁶ אבל הניסיון לרתום את אוסישקין לטובת המילון לא צלח, אולי בגלל הברלי ההשקפות ביניהם בנוגע לחשיבות המילון ולהנחלת הלשון העברית לבני

היישוב, בעיקר לילדים.⁸⁷ ייתכן גם שאוסישקין לא נרתם לעזרת המילון בשל התהום שנפערה בינו ובין בן־יהודה בעקבות פרשת אוגנדה.⁸⁸ נוסף על הניסיון חסר התוחלת של יהושע ברזילי להתגייס לעזרה,⁸⁹ לא עלו יפה ניסיונות נוספים לזכות בתמיכתה של ההנהגה הציונית. מההתכתבות בין בני הזוג בן־יהודה לאחד העם עולה הפער בין יחסם ירא הכבוד של בני הזוג אל אחד העם ובין יחסו המתנשא של אחד העם אליהם. כך לדוגמה, בן־יהודה ציפה שאחד העם יפרסם בהמליץ תגובה כלשהי על כמה מדפי המילון ששלח לו.⁹⁰ ככל הידוע לי, תקוותו נכזבה. ב־1901 ביקש באמצעות חברי ועד מילון הלשון העברית את עזרתו של אחד העם בפרסום מודעה על המילון בהשילוח במחיר מוזל.⁹¹ ב־1909, לאחר שכבר ראה אור הכרך הראשון של המילון בהוצאת לנגנשיידט (Langenscheidt) בברלין, פנתה חמדה לאחד העם וביקשה שיסייע בגיוס המימון שנדרש להכנה של שני כרכים לדפוס מדי שנה, בתקוות שווא שאחד העם יסייע להם לקבל תמיכה מהאדון גויץ, חתנו של ויסוצקי (כידוע, אחד העם ניהל את הסניף של תה ויסוצקי בלונדון).⁹² כמה שנים אחר כך, ב־1913, שוב פנתה לאחד העם בניסיון למצוא תורם שיממן את הוצאות ההדפסה של הכרך החמישי, והציעה במרוך לב שהכרך יוקדש לאחד התורמים.⁹³ אחד העם הסכים אמנם לכתוב מכתב להלל צייטלין,⁹⁴ אבל סירב לבקשתה להיות מעורב בעניין ולנסות לברר למי יהיה עליהם להקדיש את הכרך. בלשון ציווי וכמעט בגסות רוח הורה לה לכתוב לו מכתב, שאותו הציע להעביר הלאה, אך לא כיחד ממנה שלדעתו אין לכך שמץ של סיכוי.⁹⁵ לא ברור אם אחד העם פנה בעניין להלל צייטלין, או שמא, כפי שהזהיר מראש, לא הצליח לשכנעו להרים תרומה, שכן הכרך החמישי (כמו הכרך הרביעי) הוקדש בסופו של דבר לוועד המילון בלונדון, לאחר שכמה אישים בעיר התגייסו לטובת המילון.

מי שקבע יותר מכול את ההתייחסות הקרירה, האדישה ואפילו העוינת של ההנהגה למפעלו של בן־יהודה, היה חיים נחמן ביאליק. לא ברור ממה נבע יחסו העויץ של ביאליק למפעל המילון של בן־יהודה. ייתכן שהייתה ביחסו מידה של צרות עין, שהרי גם ביאליק עצמו חידש לא מעט מילים בלשון העברית, אם כי במספר קטן בהרבה מחידושיו של בן־יהודה.⁹⁶ ביאליק לא רק מתח ביקורת חריפה על חידושי הלשון של בן־יהודה, אלא גם התנגד נחרצות להיותו מפעל של אדם אחד, אף שוודאי הכיר את התקדימים ההיסטוריים של המילונים של אמיל ליטרה (Littre) ושל האחים יאקוב ווילהלם גרים (Brüder Grimm), בפסקה נוקבת אחת,

חיים נחמן ביאליק. תמונה: ויקיפדיה

שהושמטה מן המהדורה המאוחרת,⁹⁷ סיכם ביאליק בנוסח הראשון של מאמרו "חבלי לשון", שהתפרסם בהשילוח בשנת 1908, סמוך לצאתו לאור של הכרך הראשון של מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, בכמה משפטים נחרצים את ביקורתו ממעיטת הערך והכמעט אכזרית על מפעלו של בן-יהודה: "מפני שהוא למעלה מכח בן-יהודה אחד".⁹⁸ על הטענה הזאת העיר ראובן מירקין באירוניה, כי אילו היה בן-יהודה שועה לדרישה להפקיד מלומדים רבים על הכנת המילון, ספק רב אם כרכי המילון היו רואים אור.⁹⁹ גם שנים רבות אחר כך, בשנת 1932 (תמוז תרצ"ב), עשר שנים לאחר מותו של בן-יהודה ולאחר שכבר ראו אור שמונת הכרכים הראשונים של המילון, וחשיבותו הרבה של המפעל הייתה ברורה, עדיין כתב ביאליק בביטול על מילונו של בן-יהודה: "אין בכוח של אדם יחיד לעשות את המלאכה הזאת".¹⁰⁰ בדומה, גם תגובתו של רבניצקי, יד ימינו של ביאליק, הייתה מבטלת, אף שלא ראה כלל את הנוסח המודפס של המילון, אלא רק את כתב היד שלו. במכתב למפיץ הספרים מרדכי קרישבסקי (מאוחר יותר אזרחי) הוא קבע קטגורית: "לפי דעתי עוד לא הגיע הזמן לערוך מילון כזה".¹⁰¹

בהתחשב ברשימה המפוארת והמכובדת של החוקרים שדיברו בשבח המילון, נראה הזלזול של ביאליק וחבורתו בבן-יהודה ובמפעל המילון שלו תמוה אף יותר. ואכן, בניגוד מוחלט ליחסה של המנהיגות המדינית והתרבותית למילון, עומדות חוות הדעה המצוינות שכתבו על המילון מיטב החוקרים באירופה, שגם גילו אמפתיה כלפי בן-יהודה. במכתב נוגע ללב לפרופסור בכר תיאר בן-יהודה את הייאוש הקשה שאחז בו בשל הקשיים שאתם נאלץ להתמודד, הדגיש את חששו לגורל המילון ואת תקוותו שבכר יושיעו: "יאמין נא לי ידיד נכבד, כי יש רגעים שאני בא לידי יאוש נורא, ופעמים גם לטרוף דעת, ואז קצף נורא ממלא את נפשי, ומוכן אני כמעט ברגעים הנוראים האלה לשרוף את כל החמר שיש בידי ולהחריבו לבלתי ישאר ממנו זכר, הואיל ואין אני רואה כל יכלת לעבוד עוד להקים את הבנין הנהדר שחלמתי. בקוצר רוח אחכה ואיחל לתשובתו. יציל נא אדוני את המפעל הזה מאברון".¹⁰²

בן-יהודה קבל גם על עומס העבודה הרב, וציין שלא הייתה לו אפשרות להסתייע בעוזרי מחקר לצורך העתקה לכרטיסיות של החומרים השונים הנוגעים לערכי המילון, שמספרן כבר הגיע לחצי מיליון.¹⁰³

גיוס המשאבים לעבודה על המילון ולהוצאתו לאור

כמעט כל האמצעים היו כשרים בעיני בן-יהודה על מנת להבטיח את הקיום של עיתוניו ואת קידום העבודה על מילון הלשון העברית הישנה והחדשה. הוא לא היסס לפנות בבקשות לכל מכריו, ישנים וחדשים, וגם לכל מי שנקרה בדרכו, כולל אישים מרכזיים בזירה המדינית והתרבותית, והארגונים היהודיים באירופה ובארצות הברית שידע על קיומם. כל תרומה, קטנה כגדולה, הייתה יפה בעיניו.¹⁰⁴ הקריאה בפניותיו לקבלת תמיכה מעוררת יותר משמץ של אי נוחות לאור מה שנדמה כהתבזות וכעמידתם שלו ושל זוגתו,

חמדה, כשפלי רוח וכעניים בפתח, כמו שעולה ממכתבו לחמדה משנת 1899, שבו תיאר כיצד קושש תרומות למילון בעת שהותו בווינה.¹⁰⁵

בכל מקרה, לבן־יהודה התברר שהמרדף אחר תרומות ספורדיות לא יבטיח את התשתית הכספית שנדרשה לקידום העבודה על המילון. אחרי שנאש מניסיונותיו לקבל תמיכה מהנהגה המדינית והתרבותית הציונית, פנה בן־יהודה לחפש תמיכה בחברת כ"ח, וזו הפכה למשענת הכלכלית העיקרית שלו; כמה מנציגיה, שביניהם בלט מיכאל ארלנגר (Erlanger),¹⁰⁶ סייעו לו רבות. נוסף על כך תיווכה כ"ח בינו ובין הברון אדמונד דה רוטשילד,¹⁰⁷ שקידם התחדשות יהודית בכל תחומי החיים, ובהם החינוך והתרבות,¹⁰⁸ ואפילו מימן את הוצאתם לאור של כמה ספרי לימוד.¹⁰⁹ אף שלא היה ביניהם קשר אישי, וכל מגעו עם הברון נעשו בתיווך הפקידות הגבוהה שלו (בן־יהודה נפגש עם הברון רק פעם אחת כשהברון ביקר בארץ ב־1914), הוא זכה לתמיכה קבועה מן הברון. תחילה הקציב לו הברון סכום של מאה פרנק לחודש, ולאחר מכן הגדיל את המענק לתמיכה שנתית קבועה, שגובהה נע בין 1,000–1,800 פרנק.¹¹⁰ הברון סייע לבן־יהודה כאשר נאסר,¹¹¹ ושילם הון עתק בסך 10,000 פרנק לשחרורו מבית האסורים בשנת 1893.¹¹² הלשונות הרעות הסבירו את נדיבותו של הברון ברצונו לזכות בסיקור עיתונאי אוהד,¹¹³ אבל סביר להניח שהברון תמך בבן־יהודה מפני שמפעליו של בן־יהודה – עיתוני המודרניים, מילונו ומאמציו להנחלת העברית¹¹⁴ – השתלבו היטב בתוכניתו של הברון להתחדשות היהודית ולמודרניזציה של היישוב. בן־יהודה סבר שאין היתכנות למפעל ההתיישבות ללא תמיכתו של הברון, ולכן הסתייג מאנשי המושבות שניסו למרוד בפקידות הברון, ופרסם תדיר דיווחים אוהדים ומאמרי תמיכה בעמדותיו ובמעשיו.¹¹⁵ לרברי יודילוביץ, בן־יהודה טען ש"אסור להרגיז את הברון!", וציין עד כמה קשה לשכך את כעסו של הברון כאשר זעמו מתלקח.¹¹⁶ יחיאל מיכל פינס העיד שבן־יהודה אמר לו: "ש[ו]יטתי היא לעמוד לימין – החזק",¹¹⁷ וכאשר נפתלי הרץ אימבר פרסם בחבצלת שיר נגד הברון, כינה אותו בן־יהודה בכינויי גנאי.¹¹⁸ כשפרסם בן־יהודה בהצבי את מאמרו של יהושע ברזילי, שתקף את פקידי הברון,¹¹⁹ כתב במכתב התנצלות מתרפס לשמואל הירש,¹²⁰ מנהל מקווה ישראל: "לעולם לא הייתי מבצע במודע משהו העלול לפגוע באדון הברון ובך" (נספח 9).¹²¹

אליעזר וחמדה בן־יהודה ציינו שוב ושוב במאמריהם בעיתונות, במכתביהם ובזיכרונותיהם את תמיכתו הנדיבה של הברון. כבר בגרסה המודפסת השנייה של המילון הוקדשה לו המחברת הראשונה,¹²² ובהקדמה למחברת החמישית של הגרסה השלישית, שראתה אור בשנת 1905, הדגיש בן־יהודה את עזרתם של הברון וחברת כ"ח שסייעו בהוצאת המהדורה של הגרסה השלישית.¹²³ במאמר בהשקפה, שבו דיווח על התחלת הרפסתו של המילון בברלין, הודה בן־יהודה למי שסייעו לו בהגשמת מפעל המילון, וציין במיוחד את תמיכתם ועזרתם של הברון וחברת כ"ח.¹²⁴ אולם למרות חיפושם יסודיים בארכיונים באירופה ובארץ, לא הצלחנו לאתר עדויות ישירות לתמיכתו של

הברון בבן-יהודה,¹²⁵ להוציא העדויות של בני הזוג עצמם. כדי לבטא את אסירות התודה שלהם, הקדישו בני הזוג בן-יהודה לברון רוטשילד את הכרך הראשון של המילון ההיסטורי, ואף נסעו לפריז כדי להגיש לו אישית את הכרך הארוז ברוב הדר: "הכרך כרוך עור כולו תכלת מבחוץ, ומשי לבן יקר מבפנים, – הדגל העברי בצורת ספר!"¹²⁶ בצד התמיכה הקבועה של הברון דה רוטשילד, נהנה בן-יהודה גם מתמיכתה של חברת כ"ח, שהייתה חיונית לקיומו ואפשרה לו להתמסר לעבודה על המילון. בן-יהודה עשה כל שביכולתו כדי לשמור על יחסים טובים עם אנשי כ"ח, כפי שהעידה חמדה במכתב ליודילוביץ: "כי לא נוכל בלב נחפץ לכתב לא נגד ה' בנדיקט ולא ביגאר ולא נגד חברת כ"ח בכלל"¹²⁷ וכפי שמעיד מכתבו של בן-יהודה ללוון, שבו חלק איתו סודות מפגישתו עם השגריר האמריקני באיסטנבול.¹²⁸ אפילו כאשר נגעו הדברים לציפור נפשו, נמנע בן-יהודה מלתת פומבי לביקורתו על לימוד העברית בבתי הספר של כ"ח (נספח 10).¹²⁹ אנשי כ"ח התייחסו בשוויון נפש לביקורת שמתח בן-יהודה במכתבו אליהם בנושא זה, ובטיוטת התשובה קבע הכותב (האנונימי) נחרצות שאין ברעת כ"ח לשנות את תוכנית הלימודים להוראת העברית לכנות, גם לא "לפי הרעיונות הרווחים בחוג מסוים" (נספח 11).¹³⁰

במשך שנים תמכה כ"ח ישירות בעיתוני בן-יהודה, הצבי, האור והשקפה, וכן שילמה עבור מניה להשקפה,¹³¹ ודמי מינוי להצבי או האור,¹³² זאת נוסף על התמיכה השוטפת שקיבל לעבודתו על המילון, ותמיכות ספורדיות שמימנו את צורכי המחקר השונים.¹³³ תמורת המענקים שקיבל התחייב בן-יהודה לשלוח לכ"ח עותקים מן המילון. לדוגמה, ב-1895 שלח לכ"ח את ההתחייבות הבאה: "אני מתחייב בזאת לתת לוועד עשרה עותקים של מילון השפה העברית שלי"¹³⁴ שבעקבותיה הורה המשרד בפריז לנסים בכר להעביר לו 300 פרנק.¹³⁵ כמה שנים אחר כך, ב-1900, דיווח בן-יהודה לבנדיקט, ששלח לפריז עשרים עותקים מהמחברת הרביעית של המילון: "בשבוע שעבר שלחתי לוועד 20 עותקים מן המחברת הרביעית של המילון. [...] היות שלא קיבלתי אישור קבלה, אני חושש שאולי היא אבדה".¹³⁶ ב-1901 נדרש בן-יהודה להעביר 15 עותקים מכל אחת ממחברות המילון בתמורה לתמיכה בסך אלפיים פרנק: "ברור מעתה, שתמורת המענק של 2000 פרנק עליך לתת 15 עותקים בכל משלוח".¹³⁷ ככל הנראה, התשלומים לבן-יהודה הועברו גם באמצעות יק"א,¹³⁸ כפי שעולה מטיוטת מכתב משנת 1900.¹³⁹ במהלך השנים הפכו התמיכות הספורדיות שקיבל מחברת כ"ח לקצבה חודשית, דו-חודשית או תלת-חודשית – ולצורך חיוני. אולם הענקת התמיכה לוותה בלא מעט צרימות. לכאורה אפשר היה להסדיר העברה קבועה של התמיכות, אבל בן-יהודה נדרש לשלוח לכ"ח שוב ושוב תזכורות לקבלתן. ההכרח להגיש כל פעם מחדש בקשה לתמיכה פגע בגאוותו והיה מקור לקונפליקטים רבים. ההתכתבות עם ביגאר בפריז, ובעיקר עם ענתבי בירושלים, מותירה רושם שהם לא יצאו מגדרם, בלשון המעטה, כדי לסייע לבן-יהודה. לפחות תריסר מתוך כמאה המכתבים שבתיק ארכיון כ"ח, כללו בקשות שלו

לקבלת תמיכה או אישורים על העברת התמיכה. לדוגמה, ב־1903, לפני שובו לארץ מעבודתו בספריות בפארמה ובפירנצה, ביקש בן־יהודה מביגאר שיורה לענתבי לשלם לו בשוכו לארץ 125 פרנקים.¹⁴⁰ ענתבי לא מיהר להעביר את התשלום, ולאחר חודש ימים נאלץ בן־יהודה לכתוב שוב לביגאר.¹⁴¹ חודש לאחר מכן עודכן בן־יהודה שכי"ח הורתה לענתבי להעביר לו את המענק,¹⁴² ושלחה מכתב בעניין לענתבי.¹⁴³ בינואר 1904 שוב ביקש בן־יהודה מביגאר להעביר אליו את כספי התמיכה,¹⁴⁴ ושלושה חודשים מאוחר יותר, ב־20 במארס 1904, שוב כתב בן־יהודה מכתב ובו ביקש שתישלח אליו התמיכה.¹⁴⁵ ההכרח לפנות שוב ושוב לכי"ח בבקשות לקבלת התמיכה עלה כסף, גזל זמן והיה מבזה ומאוס. ביולי 1904 ניסה בן־יהודה לבקש מביגאר שהעניין יוסדר אחת ולתמיד,¹⁴⁶ וכמה חודשים אחר כך כתב מכתב נוסף, שבו כבר ניכר העלבון ונעימתו הייתה סרקסטית.¹⁴⁷ בסופו של דבר נואש כנראה בן־יהודה מהאפשרות שתשלומי התמיכה של כי"ח יועברו אליו בלי שיצטרך לשלוח תזכורות.¹⁴⁸ במאי 1905 נאלץ שוב להזכיר שעדיין לא קיבל תשלום בסך 125 פרנק שהיה אמור לקבל ב־1 באפריל, ובאותה נשימה דיווח שהחל בהדפסת המחברת החמישית של הגרסה המודפסת (השלישית) של המילון.¹⁴⁹ חודש אחר כך שוב נאלץ לפנות לכי"ח ולבקש את כספי התמיכה.¹⁵⁰ כך גם בסוף יולי 1905, במכתב שבו בישר על משלוח של עשרים עותקים של המחברת החמישית של המילון, ביקש בן־יהודה להזכיר שעדיין לא קיבל את התמיכה לאותו החודש.¹⁵¹ העירוב הבלתי אפשרי הזה בין מורך הלב שליווה את בקשות התמיכה ובין העדכונים על התקדמותו בעבודה המאומצת על המילון מלמדים על התהום שבין עבודתו הגאונית של בן־יהודה ובין הטרדות היומיומיות שליוו את יחסיו עם חברת כי"ח.

מחילופי המכתבים עם כי"ח ניכר לא אחת שתמיכת כי"ח ניתנה לעיתים לא בלב חפץ, ושאנשי כי"ח הערימו על בן־יהודה קשיים רבים. כך עולה משני המקרים שבהם ביקש לדחות את החזר ההלוואה שקיבל מכי"ח. במקרה הראשון היה מדובר בהלוואה בסכום עתק של 5,000 פרנק – פי מאה ממשכורתו החודשית של בן־יהודה כמורה באליאנס – שניתנה לו לצורך העבודה על המילון ולוותה בהסכם שקבע את תנאי החזרתה (נספח 12).¹⁵² ככל הנראה ההלוואה הזאת לא הוחזרה מעולם, כפי שמשמע מההערה שכתב המשרד בפריז במכתב של בן־יהודה: "מר בן יהודה חייב עדיין את המקדמה של 5,000 פרנקים מ־1897, בעת שהותי בירושלים".¹⁵³ בן־יהודה פנה לבנדיקט ולביגאר וביקש את סיועם בקבלת אישור לדחות את החזר ההלוואה, בקשה שנמקה במחיר הגבוה שגבתה ממנו ההמתנה הארוכה בקושטא לקבלת הפירמאן [זיכיון] לעיתון: "בגלל המצב הקריטי במיוחד שנגרם לי בגלל מאמציי בקושטא, לשם קבלת פירמן להוצאת העיתון. אתה יודע כמה עולה שהייה של 4¹⁵⁴ חודשים על גדות הבוספורוס".¹⁵⁵ פניותיו נענו בשלילה. מטיטת מכתב התשובה, שהייתה בה נעימה של נזיפה, עולה שלא רק שכי"ח לא נעתרה לבקשתו, אלא אף סברה שהייה ראוי לא לבקשה מלכתחילה.¹⁵⁶ בן־יהודה, שכל עולמו התרכז בעיתונו ומילונו, התקשה ככל הנראה באמת ובתמים להבין את התעקשותה

של כ"ח על כך שיעמוד בהתחייבותו. הוא נעלב עד עומק נשמתו מהסירוב, כפי שניתן להבין מהתרעומת במכתבו, שבו הביע את אכזבתו מאירגישותה של כ"ח למצוקתו, במיוחד לאור מאבקו הנואש על עצם קיומו של העיתון.¹⁵⁷

המקרה השני התרחש עשר שנים מאוחר יותר, ביוני 1909. בן-יהודה שהה אז בחופשה בפּינלנד בבית קיץ של קרוב משפחה, כשכנו דיווח לו שענתבי מאיים להחרים חפצים בביתו, אם לא ישלם מייד את חובו לאליאנס בעבור רהיטים שקנה מבית הספר ובעבור הלוואה בסך 600 פרנק שנטל. במצוקתו פנה בן-יהודה לביגאר וחיפש אצלו סעד.¹⁵⁸ תשובת כ"ח הייתה קשה ומתנכרת, והבהירה לבן-יהודה שכי"ח אינה מתכוונת לעמוד לצדו בסכסוכים בעלי אופי פרטי.¹⁵⁹ בן-יהודה נאלץ להבליג מפני שלא יכול היה להרשות לעצמו לוותר על קבלת המענקים מכי"ח, שיחד עם תמיכתו של הברון דה רוטשילד היו המקורות היחידים שעליהם יכול היה לסמוך באותם ימים, כפי שכתב לביגאר ב-1906.¹⁶⁰ פה ושם הצליח בן-יהודה לקבל תרומות ספורדיות מאנשים פרטיים, ובאופן זה הבטחות נוספות, כמו אלה של החברה לקידום מדעי היהדות (Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums), שהתחייבה לשלם קצבה בסך עשרים מארק בעבור כל דף מודפס של המילון, ושל ועד שקם בניו יורק והבטיח לגייס מנויים למילון. אבל חלק ניכר מההבטחות האלה לא מומשו, ואפילו הביטחון בתמיכתה של כ"ח התערער. לפי טיוטת מכתב מ-1906, שלא ברור אם נשלח לבן-יהודה, שקלה כ"ח להפסיק את התמיכה במילון של בן-יהודה: "הוועד המנהל של אליאנס, אחרי שדן בבקשתך במכתבך מ-24 בשבט, החליט להמשיך בתשלום הקצבה של 500 פרנק עד סוף 1906 השנה, אבל זאת הפעם האחרונה. כל בקשה לאחר מכן תהיה מיותרת [בלתי קריא] [המחיקות במקור]. אין בכוונתנו לתת לך ההארכה."¹⁶¹

במכתב ארוך ומפורט לביגאר ממאָרס 1906 סקר בן-יהודה את תהליך גיוס התמיכות, ותיאר את שלל אכזבותיו מהבטחות שלא כובדו, לדבריו, ובהן ההבטחות שנתנו בשנת 1903 פרופסור ורבורג¹⁶² וד"ר הילדסהיימר¹⁶³ להעניק לו תמיכה בסך ארבעת אלפים מארק לשנה, והבטחתו של הרב הראשי בצרפת, צדוק קאהן, לתמיכה בסך אלף פרנק לשנה. התמיכות האלה (יחד עם הסכום של 500 פרנק שקיבל מכי"ח ומהברון דה רוטשילד) היו אמורות לאפשר לו להקדיש את כל זמנו לעבודה ולשכור עוזר שיסייע לו בין השאר בהעתקת הכרטיסיות. בסופו של דבר נבצר כאמור מבן-יהודה לשכור עוזר בגלל מצוקתו הכלכלית, והוא נאלץ לעבוד לבדו וללא עזרה: "ובהיותי במצוקה גדולה, העתקתי בעצמי כמויות אדירות של חומרים (יש לי עכשיו חצי מיליון כרטיסיות)".¹⁶⁴ לחמדה ולאליעזר בן-יהודה היה ברור שעליהם להרחיב את מעגל התומכים במילון. הם ניסו לרתום למפעל את חברת עזרה,¹⁶⁵ והצליחו לגייס לעזרתם את ד"ר יוסף הורוביץ,¹⁶⁶ שביקר באותם ימים את בן-יהודה בירושלים יחד עם הרב ד"ר גרינהוט.¹⁶⁷ לפי דיווחו של בן-יהודה בעיתון השקפה, התרשמו השניים מאלפי ה"פתקאות" (הכרטיסיות) שהכין.¹⁶⁸ הורוביץ פנה מיוזמתו לד"ר פאול נתן,¹⁶⁹ וזה השיב שתמיכה מסוג זה אינה כלולה במנדט

של החברה. עם זאת הוסיף שאם יתברר כי מדובר במפעל מדעי שנכתב לפי הסטנדרטים המדעיים המקובלים, יהיה מוכן לבחון את העניין. אולי סבר ד"ר נתן שבכך יצא ידי חובתו, מפני שבן-יהודה, החסר השכלה בלשנית, לא יצליח לעמוד באתגר. בן-יהודה החליט כאמור להיענות לאתגר, יצא עם רעייתו למסע ברחבי אירופה והצליח להשיג חוות דעה על המילון מטובי החוקרים.¹⁷⁰

פאול נתן. תמונה: ויקיפדיה

עם מחווי הדעה נמנו חשובי החוקרים באירופה בתחומים הרלוונטיים,¹⁷¹ ובהם איגנץ גולדציהר ווילהלם בכר, שכבר הזכרו, ולודוויג בלאו (Blau).¹⁷² נוסף על אלה, הזכיר בן-יהודה במאמרו את פרופ' ישראל לוי (Lévi)¹⁷³ מהסורבון ואת ד"ר משה גסטר (Gaster)¹⁷⁴ מרומניה. בתיק שנמצא בארכיון כ"ח שמורות גם חוות דעה שכתבו פרופ' אברהם ברלינר (Berliner),¹⁷⁵ פרופ' רודולף קיטל (Kittel)¹⁷⁶ ופרופ' סמואל קראוס, וכן חוקרים שישבו בארץ ישראל כמו פרופ' גוסטף דלמן או פרופ' אדואר דורם (Dhorme).¹⁷⁷

על התחושה שהשעה דוחקת ויש לגשת בהקדם להדפסת המילון העידה הלשון הסוערת, ההיסטרית כמעט, של המכתבים ששיגרה חמדה בן-יהודה לפריו ולברלין ביוני 1907. ייתכן שחמדה ניסתה לדחוק בחברת עזרה ובכ"ח לקבל החלטה על מימון המילון גם מפני שביקשה להיחלץ מתנאי הדוחק שבהם חיו, אבל אין ספק שתחושת הדחיפות נבעה, לפחות בחלקה, מחרדה אמיתית לכריאותו של בן-יהודה שהלכה והתדרדרה. חמדה לא בררה במילים כשכתבה ב-3 ביוני שני מכתבים נחרצים ותובעניים, האחד למזכיר כ"ח והאחר לנשיא כ"ח, שבהם דרשה מהם להגיע להחלטה בנוגע למילון. במכתב לביגאר תבעה להגיע להחלטה לפני שיהיה מאוחר מדי. בן-יהודה, כך כתבה, עלול למות לפני שישלים את המלאכה (נספח 13).¹⁷⁸

כדי שאפשר יהיה לגשת להדפסה של כרכי המילון נדרשו חברות עזרה וכ"ח לחבור יחדיו להוצאה לאור של המילון. במכתב אחר שכתבה חמדה באותו יום, היא דיווחה ללוון שבן-יהודה סיים את עבודתו על המילון, שנמשכה 25 שנים, ושכל המומחים גמרו עליה את ההלל. היא עדכנה אותו שחברת עזרה התחייבה להעניק לבן-יהודה מאתיים מארק לחודש כדי שיוכל להתמסר לעבודתו בחמש השנים הבאות, שנים שיוקדשו אך ורק להכנתו לרפוס של המילון, וכן ציינה שעזרה התחייבה לשלם מאה מארק לשכר עוזר מחקר ולרכישת ספרות מקצועית. נוסף על כך התחייבה חברת עזרה, לדבריה, לדאוג, יחד עם מוסדות יהודיים נוספים, למצוא מקורות לתמיכה במו"ל בסך 20,000 מארק. כל ההתחייבויות של חברת עזרה הותנו בכך שמוסדות יהודיים נוספים ישתתפו במימון

VI. Holló-utiza 4, Budapest
d. 10. Juni 1907

Hoehwürdiges Herr Grossrabbiner, Ich will nicht säu-
men, Ihrer gest. Anfrage vom G. d. M. zu entsprechen.
Meiner Meinung über den Werth und die Wichtigkeit
des durch Herr Ben Jehuda unternommenen lexikali-
schen Werkes habe ich in einem Atteste Ausdruck gegeben,
in dem ich die Überzeugung ausspreche, dass das Gehir-
gen des Vorhabens des genannten Gelehrten die Tief-
lung einer fühlbaren dicke in der systematischen Verba-
nung des jüdischen Sprachschatzes bedeutet. Unsere jüd.
lexikographischen Sammlungen überschreiten nicht die
Grenze des talmudisch u. midraschischen Schriftthums; die
gesamte zeitliche Sprachentwicklung, welche die mittelalter-
liche jüd. Litteratur aufweist und in seiner zeitlichen Ver-
wechslung darstellt, die sich auf religiöse und wis-
senschaftliche Stoffe erstreckt, ist bisher ungedruckt.
Jung hat vor 50 Jahren das Desiderium aufgestellt,
ein hebräisches Lexikon zu schaffen, das den gesamten
Sprachstoff in allen Gängen seiner Entwicklung zur Dar-
stellung bräute. Bisher ist diesem Desiderium nicht ent-
sprochen worden. Ben Jehuda ist nun in die Schranken
getreten und hat mit unermesslichem Fleiss die Materialien

מכתב המלצה על מילון בן-יהודה מפרופסור איגנץ גולדציהר אל הרב הראשי דרייפוס,
10.6.1907 [ארכיון כ"ח]

הפרויקט. אישוש לדבריה של חמדה נמצא בהתכתבות בין דויד וולפסון¹⁷⁹ לד"ר נתן, שממנה עולה כי וולפסון התחייב עקרונית לתמוך במילון (נספח 14),¹⁸⁰ וכי חברת עזרה אכן התחייבה להעניק תמיכה שנתית בסכום שלא יעלה על אלף מארק לשנה (נספח 15).¹⁸¹ את מכתבה ללוון סיימה חמדה בפנייה נרגשת לוועד המנהל של כ"ח לחבור לחברת עזרה ולסייע בהבאת המפעל לכלל גמר, והתריעה על הצורך למהר ולפעול כדי

שהאוצר הזה לא ילך לאיבוד: "צריך להזדרז ולאפשר את הבאת הדברים לידי פרסום, והיצירה תינצל ותהפוך לאחד האוצרות של העם היהודי ושל המדע" (נספח 5).¹⁸² ככל שהתעכבה קבלת ההחלטה הגורלית בכי"ח, טולטלה חמדה בין תקווה לייאוש. ממכתבה לביגאר, שבו ניסתה להעריך את הסיכוי לחבירה של כי"ח לחברת עזרה, אפשר ללמוד על מצוקתה הרגשית ועוצמת אכזבתה מכך שעדיין לא התקבלה החלטה: "האם נותר לנו לקוות למשהו מן הישיבה הבאה? ומתי היא תתקיים?".¹⁸³ חמדה המשיכה לנוע על הקו פריז-ברלין, וב-14 ביוני שוב שהתה בברלין ודיווחה לביגאר על החלטתה של חברת עזרה להתגייס לפרויקט המילון. היא פירטה את סך ההתחייבויות של חברת עזרה, הסבירה את הצורך במימון נוסף (למעשה מדובר כאן בסוג של מימון תואם - מצי'נג), ושוב הרגישה עד כמה גורלית תהיה הכרעת כי"ח (נספח 16).¹⁸⁴

בידינו נמצאת רק טיוטת מכתב התשובה שנשלח לחמדה בן-יהודה מהוועד המנהל של כי"ח, שבו התבשרה על התמיכה העתידית, הצנועה למדיי, במילון: מינוי על עשרה עותקים של המילון, כשיראו אור, וויתור על ההתחייבות לקבלת עותקים של המילון תמורת החוב של אלפיים פרנק לכי"ח. לא ברור מן הכתוב אם מדובר בחלק מההלוואה שניתנה בעבר לבן-יהודה או בסכום נוסף שניתן לו.¹⁸⁵ כך חברו שני הארגונים - חברת עזרה בברלין וחברת כל ישראל חברים בפריז - להוצאת המילון לאור, ובזכות שיתוף הפעולה ביניהם נראה היה שהכול מוכן לצאת לדרך הארוכה של ההוצאה לאור של כרכי המילון. ב-27 ביוני, בעודה שוהה בברלין, בישרה חמדה בן-יהודה לביגאר את החדשות הטובות בנוגע להבטחת התמיכות במילון: 'שמחה להודיעך שכל התמיכות שלהן ציפינו כבר הוענקו'.¹⁸⁶ בסוף יוני 1907 הודיעה חמדה לפרופסור בכר: "מאושרת אני לבשרהו כי המלון יצא לאור!".¹⁸⁷

ההוצאה לאור של הכרכים הראשונים

ביום 8 בדצמבר 1908 התפרסמה בהצבי מודעה שבישרה על צאתו לאור של הכרך הראשון של המילון "בבית הוצאת הספרים הגדול של פרופ' לנגנשיד".¹⁸⁸ מדוע פנה בן-יהודה להוצאת הספרים לנגנשידט ולא הוציא לאור את המילון באחת מהוצאות הספרים היהודיות כמו תושיה או אחיאסף, שהיו אולי מועמדות "טבעיות" יותר למפעל כזה? כאמור, בן-יהודה ניסה תחילה להוציא לאור את המילון באחת מהוצאות הספרים היהודיות,¹⁸⁹ ופנה להוצאות ספרים גרמניות רק לאחר שהניסיונות האלה לא צלחו. ידוע לנו שפנה לשתי הוצאות ספרים מרכזיות בגרמניה: הוצאת הינריקס (Hinrichs) בלייפציג,¹⁹⁰ והוצאת לנגנשידט בברלין, אם כי ייתכן שפנה גם להוצאות נוספות.¹⁹¹ הוצאת לנגנשידט היוקרתית, שהתמחתה בהוצאה לאור של מילונים, דחתה תחילה את פנייתה של חמדה בן-יהודה, וכאשר הסכימה לבסוף להוציא לאור את המילון, הציעה חוזה לא נוח, שחייב את בן-יהודה לא רק לעמוד בלוח זמנים נוקשה, אלא גם לשאת במימון הוצאות ההדפסה של המילון. חמדה אולי הייתה מודעת למשמעויות

הכספיות שהתחייבו להן בעקבות החוזה שחתמו עם לנגנשיידט, אבל הסכימה לתנאיו, אולי בגלל תחושת הזמן הדוחק, והיאווש וההבנה שלא יצליחו למצוא מו"ל אחר. היא חתמה על החוזה בפיקחון, וקיוותה שיצליחו להתגבר על הקשיים ויימצא להם פתרון, העיקר שהמילון יראה אור: "[...] לבי מלא חרדה, ואיני יכולה לומר לאיש אפילו לא להילדים באשר התחייבתי" (נספח 17).¹⁹² הזוג בן-יהודה, ובעיקר חמדה, נאלץ מכאן ואילך להשקיע מאמץ רב בגיוס כספים למימון ההדפסה של כרכי המילון. ממכתבה של חמדה לפרופסור בכר עולה שמאמציהם החלו לשאת פרי. במכתבה היא פירטה את סך כל ההבטחות לתמיכות שניתנו על ידי ארגונים ציבוריים ופרטיים, כולל הבטחות מעורפלות, שספק רב אם היה מלכתחילה סיכוי להתממשותן.¹⁹³

לפרק זמן קצר נדמה היה שבני הזוג הגיעו אל המנוחה ואל הנחלה, אבל מהר מאוד התברר שעדיין לא שורינה התמיכה הכספית שנדרשה על ידי לנגנשיידט לצורך הוצאתם לאור של יתר כרכי המילון. הדרך להכנת הכרכים הנוספים ולהדפסתם הייתה מלאה מהמורות, ובמשך כל השנים עד למותו של בן-יהודה ב-1922, וגם לאחר מותו, נמשכו הניסיונות לגייס את המימון שנדרש להמשך ההכנה של הכרכים הנוספים ולתשלום להוצאת לנגנשיידט עבור הדפסתם. זיכרונותיה של חמדה מספרים שלאמיתו של דבר מלכתחילה לא היה ברור מהיכן יימצא המימון לתשלום ללנגנשיידט, ושבני הזוג יאלצו לחזור על הפתחים ולמצוא כל פעם מחדש נדבנים לצורך מימון הוצאתם לאור של כל אחד ואחד מכרכי המילון.¹⁹⁴

במכתב ללא תאריך לא"ש יהודה,¹⁹⁵ שנכתב ככל הנראה לאחר שראה אור הכרך השני, אמדה חמדה את ההוצאות הכרוכות בהכנה לדפוס של כל כרך ב-12,000 פרנק (נספח 18).¹⁹⁶ לפי חשבונה ההוצאות להכנת כל אחת מהמחברות [גיליונות] של המילון הסתכמו באלף פרנק לחודש, שבהם נכללו שכרם של המסדרים (300 פרנק) של שני עוזרים (200 פרנק), של המחבר (400 פרנק) ושל שכר הדירה (100).

לא ברור עד כמה צפתה חמדה מראש את דרך הייסורים שעמדה לפניה. לפי מכתבה הכועס, המריר והסרקסטי לא"ש יהודה מתחילת שנת 1910, המשיך המאבק המתסכל על השגת אמצעים למימון המילון ללוות את בני הזוג במשך כל השנים, להוציא את תקופת שהייתם בארצות הברית בזמן המלחמה. בשלב מסוים הם נותרו ללא מקורות הכנסה ונאלצו לשלוח את ילדיהם לאחיה של חמדה בשוויץ מפני שהגיעו לחרפת רעב:

אבל יבוא יום וידעו כי בן יהודה הביא גם הקרבן הזה: נפרדנו מילדים אשר אהבנו יתר מנפשותינו, נפרדנו מפני שלא היה לנו לחם להאכיל אותם! [...] שלמנו להעזור בעד שלש המחברות. והלאה? הירצה פרופ' ורבורג כי נלך לגנוב לתשלומי המחברות הבאות? [...] נלחם! במלחמה כמו במלחמה, כל עוד בעורקינו יש טפה של דם! ענו [כך] את בן יהודה, כלכם, כמה שתוכלו!¹⁹⁷

באותם ימים בן-יהודה כמעט ונואש מהמילון. לא"ש יהודה סיפר שחיכה לשווא לכספים שהובטחו לו, וכבר חשש שיאלץ להרים ידיים: 'איך שהוא, לא ידעתי מה אעלה, וכבר

13/1 1910

אגודת

הימים בפיצוי ארץ קטנה כהפך לנו דמיון זה שכן
 חסד תקווה כי נשקלו לו חבלת ספרות לה למי שיש
 לא, תלמיט ביומיה חיה להכיר סוף חבירי דני להלה
 הסכר להמלונות, אך לו אל זהו ארץ ארץ במקבול
 נשואו לרעה המלחמה

נחל, להנודע אלו מבוא זה דעתו ובלתיפוא, וקונו
 אף ויבוי ירד אלה במל היסוד לקולו נא להצטרף הסכר
 אגודת אך כפי הנכון ארץ לו כיון כפי יוסיה כפ.

קעני לה חיה לאומית אלה ומה למכונות לה חיה
 זכיר ומה נעדר? ומה אגודת כפיו אף זכרונות וחקר
 קצוב להכנסים, להכנסים, ואלו דמיון ארץ נעדרת וקצרת
 אף כפיו נחלו זה מוליו לומר - ארץ ויבוי!

ארץ יבוי ארץ אף קיבוע אף נשואים ק להקלם
 סכר, ויבוי כהנודע, דיוו חיים! נעדר ימקום ארץ,
 אסדר אף אלה כהנודע חיים לקונו לו קעני, סכר ארץ
 אף כי מ ארץ אלו דוד ארץ - ילכו לו כהנודע סכר
 לקינו סכרית כהנודע אך אף לרעה מל אף נחיה
 ילמי כהנודע

נחיה! קודמו, חילמד נחיה כי אלה ביומיה מל
 כהנודע קעני, נחיה, ויבוי! כהנודע? ארץ ימקום ארץ
 אף כהנודע כהנודע? אלה ביומיה כהנודע? ארץ יבוי אף ארץ
 כי מן יבוי כהנודע קעני כהנודע: נחיה מל ארץ ארץ יבוי
 יבוי כהנודע, נחיה ארץ ארץ יבוי ארץ יבוי ארץ יבוי!
 כהנודע מל ארץ יבוי ארץ יבוי ארץ יבוי ארץ יבוי!

מכתב מאליעזר וחמדה בן-יהודה אל החוקר א"ש יהודה, 13.1.1910

בא לי תלגרם מהגברת בן יהודה מִוֶּרְסוֹא [Versoix] שאשליך הכל ואבוא שמה, ונגמר ענין החלום הרע הזה של המלון".¹⁹⁸ המצב הוחמר עוד לאחר שפרצה מלחמת העולם הראשונה וקטעה את המשך הוצאת המילון למשך יותר מעשר שנים. בן-יהודה עזב את ארץ ישראל לארצות הברית וחזר אליה רק ב-1919. כרטיסיות המילון נותרו בארץ והוא התפנה לכתוב באותן שנים את "המבוא הגדול".¹⁹⁹

לאחר שובו לארץ ועד ליום מותו הקדיש את עיתותיו לעבודה על המילון. הוא זכה לראות בחייו את חמשת הכרכים הראשונים של המילון, שראו אור ברציפות, והספיק להכין לדפוס את הכרך השישי ולהשלים את כתיבתו של הכרך השביעי. לאחר מותו ראו אור בכרלין הכרכים השישי, השביעי והשמיני. אמהות הדפוס של הכרך התשיעי הועברו מגרמניה לארץ ישראל, והוא ראה אור בשנת 1939.²⁰⁰ התגייסותו האצילית

ארכיון איש יהודה
Yehuda Me Var 38
263

ורגבו פשט על וביסיה

מכתב מאליעזר בן-יהודה אל החוקר א"ש יהודה, ג' בתמוז אתתמ"א, 10.7.1910

מכתב מאליעזר בן-יהודה אל החוקר א"ש יהודה, ג' בתמוז אתתמ"א, 10.7.1910

של פרופסור נפתלי הרץ טור-סיני אפשרה את המשך הוצאתם של כרכי המילון, ושני הכרכים האחרונים, ה-15 וה-16, ראו אור ב-1959.²⁰¹

לפנינו סיפור הרואי ומרגש של נחישות, הקרבה ודבקות במטרה: **מלון הלשון העברית הישנה והחדשה** – אחד מהמפעלים החשובים שציינו את תחיית התרבות העברית – היה בעיקרו חלום של אדם אחד ושלו רעייתו, שהצליחו להגשימו, למרות כל המכשולים והמעקשים שנערמו בדרכם. אופיו של המילון כמילון היסטורי-מדעי נולד כמעט במקרה, בעקבות הדרישה של הגופים המממנים – הציבוריים והפרטיים – שהתנו את מתן התמיכה הכספית למילון לצורך הוצאתו לאור בהפיכתו ממילון שימושי, שמטרתו לסייע ברכישת העברית, ליצירה בעלת ערך מדעי האוצרת את נכסי הלשון העברית לדורותיה. גם לאחר ששינה את אופיו של המילון, ומטבע הדברים את

אופן העבודה עליו, המשיך בן־יהודה לאכול מרורים והתקשה מאוד בגיוס המשאבים שנדרשו לעבודה על המילון ולהוצאתו לאור. למרות כל המשברים האלה לא ויתר, וזכה לראות בחייו בצאתם לאור של חמשת הכרכים הראשונים. רק לימים זכה המילון להכרה והוקרה כאחד הנכסים החשובים של התרבות העברית הלאומית, כפי שאפשר לראות לא רק מהנצחת בן־יהודה בארץ ישראל ולאחר מכן במדינת ישראל, אלא גם מהתגייסותם למען המילון של ההסתדרות הציונית העולמית, הסוכנות היהודית לארץ־ישראל וההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ־ישראל, שגם הוציאה לאור את המהדורה העממית שלו.²⁰²

קשה להפריז בחשיבות המסמכים, ששכבו למעצבה במשך כמאה שנים בארכיון כ"ח בפריז. הם אפשרו לשחזר את תהליך הולדתו של המילון, לנכש טעויות ואגדות, ובעיקר להאיר את פועלו ההרואי של בן־יהודה לא רק בהפיכת הלשון העברית לנכס הלאומי החשוב ביותר של היישוב היהודי, אלא גם ביצירת המפעל המילונאי העברי המדעי הראשון בארץ ישראל.

נספחים

נספח 1: חמדה בן־יהודה, "פרק ב: הרמשים והשרצים למיניהם", המלחמה עם השטן, איך נברא המלון, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, A43\71

בתור מכללנית צעירה, שזה אך עתה עזבה את מעבדות המכללה – הייתי צעירה מבן־יהודה לא רק בשנים, אלא גם בדרכי המדע ושיטותיו – ועוד צלצלו באזני דברי ההוראה של הפרופסורים הגדולים, אמרתי לבן־יהודה בכל הזהירות והענוה:
- אבל כעת אין עובדים כך, בפנקסים, בעמודים, אלא בפתקאות,²⁰³ וזה נקרא אפילו:

Kapinornais cucmena

- "שיטת הקלפים?" – אמר בן־יהודה, חציו משתומם וחציו מפקפק, אבל המונח נוצר ונשאר.

בן־יהודה, שהספיק במשך שנות חייו בירושלים להתנזר מדרכי החיים בעולם הגדול, שאל במנוחה:

- ושיטה זו מה טיבה?

- כל מלה רשומה על פתקה מיוחדת, – עניתיו, – וכן גם מראה־המקום ואם יש מראי־מקומות רבים, עושים עוד פתקה ועוד ועוד. כל הפתקאות מסודרות תאים תאים בסדר א"ב.

בן־יהודה לא השיב דבר ובקש ממני להמשיך בכל זאת בהעתקה מתוך ספרים לפנקסיו בדפים ועמודים הרשומים גם הם על פי א"ב.

עוד אני חושבת, כיצד להילחם בזה, וכיצד לנצח אדם הגדול ממני בשנים, ויותר מלומד שיקבל את שיטתי, – והנה הזדמן לירושלים לבקור הפרופסור שכטר מלונדון. הוא בא ממצרים לראות בעיניו את הישוב הישן והחדש בארץ ואת בן־יהודה זה־היהודי התמוה (המחיקה במקור), שאינו פוסק מהכריז על תחית לשוננו כלשון מדוברת.

בן־יהודה שמח לראות את המלומד המפורסם מאנגליה והוא מראה לו את כתב־יד המלון ומבקש ממנו לבחננו ולתת את דעתו.

פרופסור שכטר מדפדף ומדפדף בפנקסים מעקם קצת את מצחו ואומר בגערה:
- אבל אין עובדים כך. הכל צריך להיות בפתקאות! בעצמך לא תמצא ידיך ורגליך בתוך הפנקסים כשיתרכו.

**נספח 2: אליעזר בן-יהודה אל יוסף קלוזנר, ה' בתשרי אתתכ"ו
לגלות (תרנ"ה) [5.10.1894], ארכיון קלוזנר, ירושלים,
Arc.4\1086-3-140**

התחלתי הדפסת ספרי הגדול מלון לשון עברית אשר עמלתי בו יתר מחמש עשרה שנה. ועוד אעבוד בו כעשר שנים אחרות. חפצתי לכתוב את את [כך] הבשורה ישר לכבודו, אך נעלמה ממני אדרסתו. בעוד ימים מספר אתכבד לשלוח לכבודו את העלים הראשונים אשר נדפסו כבר, וישים נא כבודו את עינו עליו, ואקוה כי ימצא בו לפחות מעט ממה שאני חושב אותו, ואם ידבר אודותיו איזה דברים בהמליץ אכיר לו הרבה טובה. כי הלא יבין כבודו כי ספר גדול הכמות כזה צריך לעזרה רבה, כי אוכל להוציאנה לאור. מה שיש לכבודו להעיר עליו כתב נא לי ואשקל גם דבריו.

**נספח 3: אליעזר בן-יהודה אל נרסיס לוון (צרפתית), 20.9.1894,
I M 2d, FR-AIU Israël**

א

אני מתכבד לשלוח לוועד כמה עמודים של המילון שלי שהודפסו עתה. הם לא מספיקים [כדי] ליצור תמונה שלמה של העבודה הזאת, אבל הוועד יוכל להעריך את המבנה הכללי ולראות כיצד המחבר משתדל לבצע את המשימה. זהו הניסיון הראשון לספירת מלאי שלמה של כל מה שהגניוס היהודי יצר בתחום הלשון. הביטויים והצורות החדשות, שהוכנסו [לשפה] בידי הסופרים הגדולים מכל הזמנים, לרבות של הספרות הקראית, שכמעט נזנחה לחלוטין עד כה בידי הלקסיקוגרפים, נרשמו וצוטטו בו. ניתן מקום נרחב לפילולוגיה. יש גם מספר מילים שאני יצרתי בשביל מושגים שחסרים עדיין בשפתנו. הם נוצרו בזהירות ובדקדקנות על פי חוקי הדקדוק ועל פי רוח השפה, או נלקחו מהשפה הערבית תוך עברות. רבות מהמילים האלה כבר התקבלו בידי סופרינו ונכנסו לשימוש. היות שהן מסומנות בסימון מיוחד, מי שאינו מתעניין במילים כאלה יכול בקלות להתעלם מהן.

מתוך כך יבין הוועד את היקף היצירה ואת הכמות העצומה של העבודה הסבלנית שנדרשה ושעוד תידרש. ועבודה זאת קשה עוד יותר, שהרי אין בחזקתי את הספרים הדרושים. אני בעיקר זקוק לספרים מודרניים כדי להשתמש בתוצאות שהשיגה הפילולוגיה העברית בשנים האחרונות.

בין הספרים שאני זקוק להם מאוד ברצוני לציין מילון מפורט ופילולוגי של השפה הצרפתית. הוועד יעשה לי שירות גדול אם יספק לי את *grand Dictionnaire Littré*, אפילו מיד שנייה.

נספח 4: חמדה בן־יהודה אל פרופ' ליברמן (גרמנית), 7.5.1907, ארכיון צונץ, Arc.4\792\28a-16.2

לפני כ-5, 6 שנים פנה אליך האדון בן־יהודה מירושלים בבקשה לקבל את תמיכתה של קרן צונץ במילון העברי שלו.

אז סירבת לבקשה הזו בטענה שהיצירה אינה מדעית מספיק.

אך כעת אדון בן־יהודה הרחיב במהלך 5, 6 השנים הללו את [יריעת] יצירתו, עיבד אותה וליטש אותה, כפי שאתה יכול לראות באופן מספק לפי העדויות המצורפות כאן. לפי הצעתו ועצתו של אדון ד"ר נייבוים, אני מרשה לעצמי לשלוח לך [את הפריטים הבאים]:

1. הכרך השישי של "המילון" של בן־יהודה, הכרך האחרון שפורסם עד כה.
2. כתב היד של הכרך השביעי.
3. חוות הדעת של המלומדים פרופסור בכר, פרופסור גולדציהר ופרופסור דלמן, וכו'.

החומר בפתקים, המכיל את האותיות ב, מ, ת – עומד לרשותך וישלח אליך מיד כשתבקש לבדקו.

בעוד שאני מקווה לחוות דעתך, אני מפצירה בך, אדון פרופסור, לבוא לעזרת היצירה הזו, כדי שהיא לא תאבד למדע.

נספח 5: ח' בן־יהודה אל נ' לוון (צרפתית) 3.6.1907, I M 2d, FR-AIU Israël

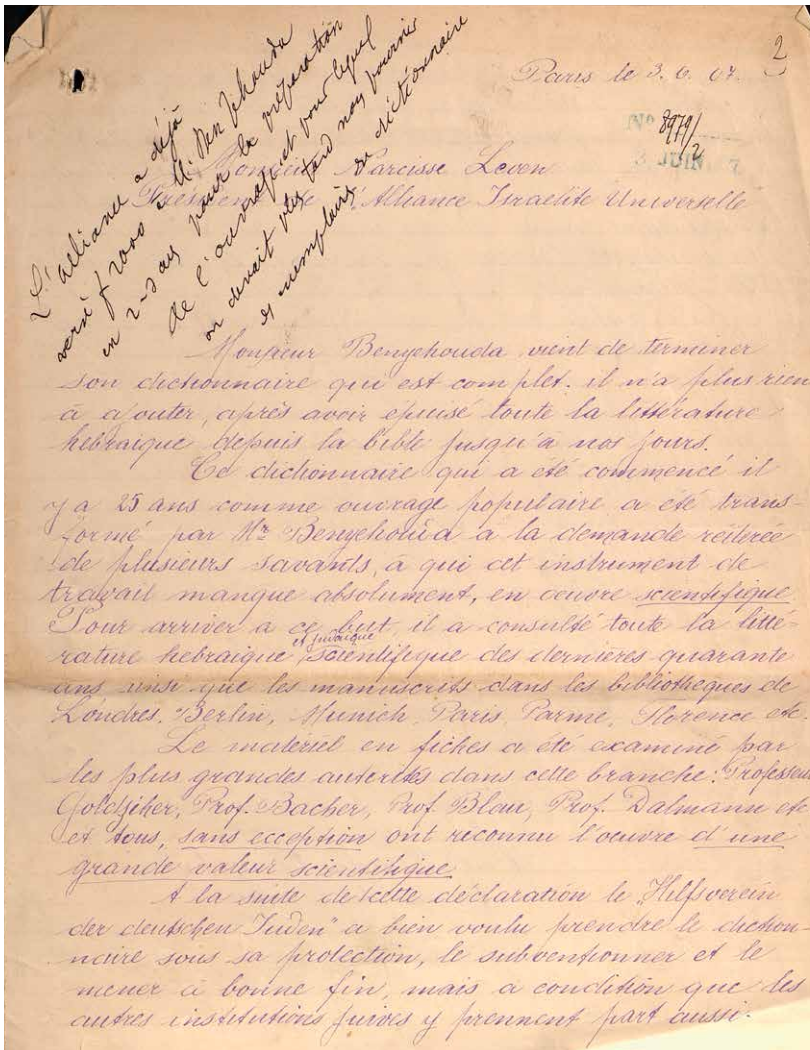
מר בניהודה [במילה אחת] סיים זה עתה את מילונו והוא שלם. אין לו עוד מה להוסיף אחרי שמיצה את כל הספרות העברית מן התנ"ך ועד ימינו.

המילון הזה, שהוחל בו לפני 25 שנים בתור ספר עממי, הוסב בידי בניהודה, לבקשה חוזרת של אנשי מדעי רבים שכלי עבודה זה חסר להם לחלוטין, ליצירה מדעית. כדי להשיג מטרה זו הוא בחן את כל הספרות המדעית העברית והיהודית במשך 40 השנים שחלפו, וכן את כתבי היד בספריות לונדון, ברלין, מינכן, פריז, פרמה, פירנצה וכדומה. החומר בכרטיסיות נבדק בידי הגורמים המוסמכים ביותר בתחום: פרופ' גולדציהר, פרופ' בכר, פרופ' בלאו, פרופ' דלמן וכדומה, וכולם בלי יוצא מן הכלל קבעו שהיצירה היא בעלת ערך מדעי רב.

אחרי הצהרה זו הואיל ה־Hilfsverein Deutschen Juden לתת את חסותו למילון, לתמוך בו כספית ולהביאו לגמר, אבל בתנאי שהמוסדות היהודיים האחרים ישתתפו גם הם.

ה־Hilfsverein מבטיח:

1. 200 מארק לחודש למחבר כדי לפטור אותו מכל עבודה וכדי שיעסוק אך ורק ביצירתו בזמן הפרסום (4 עד 5 שנים).
 2. 100 מארק לחודש עבור עוזר והספרים הדרושים.
- ה־Hilfsverein רוצה, שוב עם המוסדות יהודיים האחרים, להקציב סכום של 20,000 מארק כתמיכה למוציא לאור שיסכים לפרסם את המילון (Henrichs, Langenscheid) או אחר).

מכתב מחמדה בן־יהודה אל נשיא כ"ח נרסיס לוון, 3.6.1907 (ארכיון כ"ח, 89792)

במקרה שלא יגיעו להסכמה עם מו"ל, ה־Hilfsverein יחזיק את הסכום הנ"ל ברשותו וישלם על כל חוברת של המילון אשר תופיע ותודפס בירושלים אצל מדפיס כלשהו. אני מתחננת אפוא לפני הוועד המרכזי של כ"ח, שכבר תמך ביצירה, לשתף פעולה עם ה־Hilfsverein כדי שהמילון ישיג את יעדו. מר בן־יהודה כבר איננו צעיר, ואפסו כוחותיו אחרי שעמל 25 שנים בעבודת פרך מארבע בבוקר ועד חצות. צריך להזדרז ולאפשר את הבאת הדברים לידי פרסום, והיצירה תינצל ותהפוך לאחד האוצרות של העם היהודי ושל המדע.

נספח 6: אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 24 בשבט 1906 [19.2.1906], I M 2d, FR-AIU Israël

אני שולח לוועד עשרים עותקים של החוברת השישית (אלה-אמנם) של מילוני. אני מתחיל בהדפסת החוברת השביעית. אשר לכתב היד, הגעתי לאות דלת [בעברית]. במקביל עיבדתי מחדש את כל החלק של כתב היד שקדם וכן את ארבע החוברות שכבר פורסמו, הן בשל הכמות העצומה של החומרים החדשים שאספתי בעת מסעי באירופה, כשעיינתי בכתבי יד בספריות של ברלין, פריז, פארמה ופירנצה, הן בגלל החיבורים החדשים בפילולוגיה עברית, פרשנות וכו', שעומדים לרשותי בשנתיים האחרונות בספריות של המוסד הגרמני לארכיאולוגיה ושל ה־École biblique של הדומיניקנים, פרסומים שלא היו בידי קודם לכן. כשהייתי בברלין לפני שלוש שנים חישבנו שאוכל אולי לסיים את כל כתב היד של הספר בתוך ארבע או חמש שנים, בתנאי שיינתנו לי 4000 מארק לשנה כדי שאוכל להקדיש את כל זמני לעבודה זו ולשכור עוזר שיעזור לי להעתיק קטעים מן הספרים וכו'. הפרופסור ורבורג והד"ר הילדסהיימר הבטיחו למצוא לי את הסכום הזה למשך ארבע שנים לפחות. הרב הראשי המנות, צדוק קאהן, הבטיח למטרה הזאת, נוסף על 500 הפרנק של הוועד, עוד אלף פרנק לשנה. לצערי, אחרי הזוועות של קישיניב לא היה מוכן הציבור היהודי להתעסק בענייני ספרות, והאדונים מברלין לא הצליחו למצוא את 3000 המארקים הנחוצים לשנה, והרב הראשי צדוק קאהן העניק רק 500 פרנק מטעם הברון רוטשילד. לא יכולתי אפוא לקחת עוזר והייתי מוכרח להקדיש חלק מזמני כדי להתפרנס. ואולם, דחיתי הצעה של מו"ל מרוסיה, רזניקובסקי, מסלונים, שכבר הוציא בעבר מילון קטן עברית יידיש (ז'רגון) פרי עטי וספר תולדות העם היהודי לבתי הספר, לחבר לו מילון גדול רוסי־עברי שתמורתו הציע לי 2000 רובל. הד"ר מזא"ה ראה את ההתכתבות בנושא. 500 הפרנק שלכם ואלה של הברון רוטשילד תרמו לי לפחות חלק מן הסכום הזה, ובלי עוזר ובהיותי במצוקה גדולה העתקתי בעצמי כמויות אדירות של חומרים (יש לי

עכשיו חצי מיליון כרטיסיות). עברתי על כתב היד ובעת ובעונה אחת הוצאתי את 2 החוברות.

עתה כשהחברה Zur Förderung der Wissenschaft des Judenthums נותנת קצבה של 20 מארק לכל דף מודפס של המילון ושהוועד שקם בניו יורק למטרה זו מבטיח למצוא מספר מספיק של מינויים, אני מקווה שאוכל להמשיך בהוצאת המפעל לאור ולהשלימו. 500 הפרנקים שעליי לקבל עוד מהוועד המרכזי יעזרו לי להמשיך במאבקי להצלחת המפעל.

אבקשך לשלוח לי את הקצבה של האחד בינואר.

נספח 7: הוועד המנהל של כ"ח אל אליעזר בן-יהודה (טיוטת מכתב, צרפתית), FR-AIU-Israël, I M 2d, 9.11.1894

הוועד המרכזי קיבל את מכתבך מ-7 באוגוסט. הוא מעמיד לרשותך, כדי לעזור לפרסום, סכום של 800 פרנק שנשלח ושתקבל מידי מר ניסים, או שתעשה בו כל שימוש שתרצה. כאשר ספרך יתפרסם יהיה עליך לשלוח מספר עותקים בהתאם לסכום הזה. הנה כמה הערות על הגיליונות שמסרת לנו.

[הערה 1 מחוקה]

2. ערכים מסוימים, כמו אב חרג [כתוב עברית] beau père ואב זקן [כתוב עברית] grand-père אינם נתמכים בדוגמאות. אלה כנראה רק מילים שהעם משתמש בהן בירושלים. כך גם בעניין הרבים "אבוסים" [כתוב עברית] וניאולוגיזמים רבים.
3. לעיתים המקור אינו מצוין, כמו בעמוד 9 עמודה 1 ו-3 ואחרי "שאינו מאבד טיפה" [כתוב בעברית].

4. אתה מביא דוגמאות מן הביבליה, משתי הבריתות, מן המדרשים וגם מהשפה העממית בלשון העם [כתוב בעברית]. רצוי שתציין בצורות שונות את המקורות שמהם אתה שואב.
5. עבודתך אינה שלמה באשר לביטויים מן התלמוד ומן המדרשים, ואי אפשר לוודא תמיד מהם העקרונות שמנחים אותך לבחור ביטוי זה במקום ביטוי אחר.
6. לבסוף, ההסברים שלך ארוכים מדי למילון. צריך לקצר ולהוציא כל מה שאינו חיוני. כל מה שאינו חיוני מיותר בעבודה מן הסוג הזה.

נספח 8: אליעזר בן-יהודה אל יו"ר כ"ח (צרפתית), 7.8.1894, FR-AIU-Israël, I M 2d

אני מודה מקרב לב לוועד על רצונו הטוב לשלוח לי חלק מהספרים הנחוצים לי לעבודתי ואני ממחר לשלוח לכם רשימה.

לצערי היא לא תהיה שלמה, משום שספרים רבים מהסוג הזה, בעיקר אלה שפורסמו לאחרונה, אינם ידועים לי. אציין את הנחוצים ביותר:

- Levy Wörterb. üb Talmud u Mid. 1.
Kohut Aruch complet 2.
שני הספרים מצויים כאן, אבל היות שהם אינם שלי, אני יכול להשתמש בהם רק מזמן לזמן, מה שהופך את העבודה לבלתי אפשרית.
- Fürst gr. Wörterb. der Bibel 3.
Diction. syriaque 4.
Ewalds Hebr. Grammatica 5.
Diction. De la langue phénicienne 6.
נדמה לי שיש אחד של לוי Levy או Löw
Histoire des langues sémitiques de Renan 7.
Formation der Nomini in der Hebr. sprache 8.
(ספר חדש שפורסם אם אינני טועה לפני שנתיים, אך איני יודע את שמו של המחבר)
- B Stade Lehrb. der hebr. Sprache (Leipzig 1879a) 9.
F.E. König Histor. Kriti. Leheb. der hebr. Spr. 10.
Olshausen Lehrb. De [sic] hebr. Spr. 11.
Hebr. Wörterb. zum Alten Testament Siegfried und Stade, Leipzig 1895 12.
F. Brown Hebr and Englisch Lexicon (London) 13.

נספח 9: אליעזר בן-יהודה אל שמואל הירש (בצרפתית), 12.8.1887 (תאריך קבלה), הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, J41/81

כעת הודיעני מר ניסים שכתבת לו על מכתב איזנשטט שפרסמתי בהצבי ובגיננו קיבלתי נזיפות ממר ניסים. אומנם עליי להודות שעשיתי שגיאה חמורה עם פרסום זה, אבל שיערתי שנהגתי ביושרה בקבלת המכתב הזה, ולו כדי להפריך את הדעות המבוטאות בו, וחשתי שהצדק עמי לפעול כך מפני שדעותיי על הנושא מוכרות לחלוטין בקרב קוראי הצבי ואינן מותירות מקום לשום ספק. בעיניי הייתה התנהגותי ללא דופי, והראיה שהייתי משוכנע שיקראו את המאמר בפריז הואיל והרב הראשי, מר צדוק כהן, ומר ארלנגר קוראים אותו באופן קבוע, וגם אתה מחזיק אותם בידיים, ולכן לא שיערתי שמר ניסים ומר אוסובסקי לא יהיו מודעים לכך. הרי מוכרים לך היטב תנאי הקיום של הצבי כדי שלא איאלץ להכריז שלעולם לא הייתי מבצע במודע משהו העלול לפגוע באדון הברון וכך. אם כן, עשיתי מה שעשיתי באמונה שפעלתי לטוב, וצר לי מאוד שנכשלתי - אבל בלי מזיד. בגיליון הבא (מס' 20) פרסמתי התחלת מאמר תשובה למכתב המצער. מאמר זה, תחת הכותרת "עמא פזיזא" [כתוב בעברית], אמור להתפרסם בכמה גיליונות, ברם בגלל טעות המסדר ההמשך אינו מופיע בגיליון היום ויופיע בגיליונות הבאים.

ובכן, אדון נכבד, אני מקווה שיסולח לי על הטעות הזאת, ואשתדל להפגין זהירות יתרה בעתיד.

**נספח 10: אליעזר בן-יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 30.3.1899,
I M 2d, FR-AIU Israëli**

חלק רשמי

קיבלתי ממר ענתבי 125 פרנק, תשלום שני מתוך סכום של 2,000 פרנקים שאליאנס הסכים לשלם תמורת המילון. אני מודה לך

חלק לא רשמי

הרשה לי, מר ביגאר, לומר לך כמה מלים בעניין שכל כך נוגע לליבי. תבין בקלות שמדובר בהוראת העברית בבתי הספר שלך.

אמרת לי שבחוזרים שלך אתה עומד על כך שילמדו עברית היטב, ושמחתי לדעת עם הגעתי ליפו שבחוזר החדש שלך נתת את המינימום בשביל הבנים, לא בנדיבות רבה, אבל זה משהו, תוך הבטחה להוסיף. אבל בשביל הבנות, גם אם זה רק המינימום, מה שאתה נותן בהחלט איננו מספיק. לצערי אני לומד באמצעות העתק מכתב של ועד ההוראה של פיליפופוליס (Philippopolis) אל הוועד המרכזי שלכם, שבשביל הבנות זה המינימום וגם המקסימום! לא אפרסם את המכתב הזה בעיתוני, אבל בעיקר באשר לפלשתינה אין זה מתקבל על הדעת שילמדו עברית את בנותינו רק בשביל התפילה. זה לגמרי בלתי מתקבל על הדעת! אינני יודע אם נתת אותן הוראות למנהלות שלך כאן ואני מבקש שתבהיר לי נקודה זו.

בעניין זה עליי לומר לך שהתוכנית ללימוד העברית של בית הספר ה־Hilfsverein מברלין עומד להקים בארץ הזאת (עוד לא הוחלט אם ביפו או בירושלים) מתקדמת הרבה יותר. בכל המקצועות היהודיים, שפה, היסטוריה, גיאוגרפיה וכו', ההוראה בעברית היא חובה. התלמידים חייבים לדעת לדבר עברית תקינה ולדעת לכתוב מכתב מסחרי בעברית. התוכנית הזאת התקבלה כאן באחרונה עם בקשה להציע שיפורים אפשריים, ואני יכול להבטיחך שמעמד העברית עוד ישתפר.

רציתי למסור לך זאת, משום שלמרות מה שעשויים לומר לך, אני ידיד אמת של אליאנס והייתי רוצה להיות מסוגל להגן עליה ולשרתה למען גאולת אומתנו האומללה.

**נספח 11: הוועד המנהל של כ"ח אל אליעזר בן-יהודה (טיוטת מכתב,
I M 2d, FR-AIU Israëli, 8.4.1903, צרפתית)**

אדוני, [בתשובה למכתבך] מ־30 במאָרס, אתה מביע את חששותיך באשר לדלות הוראת העברית בבתי הספר שלנו. צר לנו לומר לך שאנו לא שותפים בשום אופן לחששותיך

ובעיקר לא להשקפתך בנושא. לדעתנו המקום של הוראת העברית בבתי הספר שלנו לגמרי מספיק. נדמה לנו שאנו מתקדמים התקדמות ענקית בכך שאנו מלמדים לקרוא עברית באזור שבו מאות בשנים נשים אינן מתפללות ואינן קוראות בעברית. אולם, אין בדעתנו להפוך את הקטנות למלומדות [savants] ידעניות בשפה העברית. אנו מעדיפים שהן תקדשנה יותר זמן לתפירה.

אין בדעתנו לקבוע את מדיניותנו ולשנות את תוכניותינו על פי העקרונות של ה-Hilfsverein במוסדות שבכוונתו לפתוח, וגם לא לפי הרעיונות הרווחים בחוג מסוים שבו המגמה היא לכפוף את כל ההוראה לשפה העברית. התוכנית שהוכנה על ידי הוועד המרכזי תמשיך להיות מיושמת במוסדותינו. אנו משאירים לך את החופש הפרסם בהצבי את המכתב של הוועד החינוכי של פיליפופוליס או כל [בלתי-קריא] של כ"ח. אין אנו רגילים להתערב במחלוקות הציונות.

נספח 12: אליעזר בן-יהודה אל כ"ח (צרפתית), 4.10.1897, I M 2d, FR-AIU Israël

אני החתום מטה, א. בן יהודה, העורך הראשי של עיתון "הצבי", מצהיר בזאת על חוב למר סילבן בנדיקט מרחוב טרויז 29 בפריז בסך של חמשת אלפים פרנק, שאני מתחייב להחזיר בחמישה תשלומים כדלקמן:

שנה ראשונה	חמש מאות פרנק	(500)	(שולם ב-25 אוקט' 1898)
שנה שנייה	שבע מאות	" (700)	
שנה שלישית	אלף	" (1000)	
שנה רביעית	אלף שלוש מאות	(1300)	
שנה חמישית	אלף חמש מאות	(1500)	

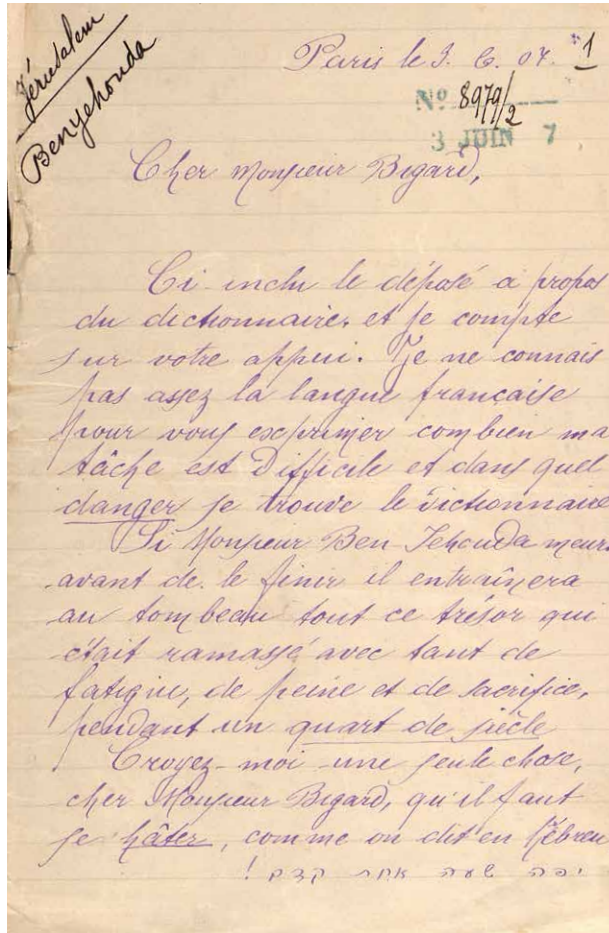
אני מאשר לבית הספר של אליאנס בירושלים לנכות את הסכומים האלה מהתמיכה שאני מקבל דרכו מהחברה בפריז.

נספח 13: חמדה בן-יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 3.6.1907, I M 2d, FR-AIU Israël

מצורפת בזה ההודעה בנוגע למילון, ואני מקווה לתמיכתך. אינני בקיאה מספיק בשפה הצרפתית בשביל לומר לך כמה קשה משימתי ובאיזו סכנה אני סבורה שהמילון נתון. אם ימות מר בן-יהודה לפני שישלים אותו, הוא ייקח אתו לקבר את כל האוצר שנאסף בכל כך הרבה יזע, עמל והקרבה במשך רבע מאה. האמן לי דבר אחד, מר ביגאר היקר, צריך למהר, כמו שאומרים בעברית: יפה שעה אחת קדם! [בעברית].

אני מודה לך מראש על כל מה שתעשה למען העניין, ואני אומרת לך שרצונך הטוב והבטחתך לדבר בזכותנו בישיבה הבאה נתנו לי כוח ואומץ לב במאבק.

פגשתי עכשיו את מר ישראל לוי, שכמו כל המלומדים האחרים מתלהב מן היצירה ומבטיח את מלוא תמיכתו ואת המלצתו הטובה ביותר. אני נשארת בפריז עד יום חמישי כדי לדעת בהקדם האפשרי מהי החלטת הישיבה.

מכתב מחמדה בן-יהודה אל מזכיר כ"ח ז'אק ביגאר, 3.6.1907 [ארכיון כ"ח, 89792]

נספח 14: דויד וולפסון אל פאול נתן (גרמנית), 10.6.1907, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, z2_648

גברת בן יהודה מירושלים הייתה אצלי היום וסיפרה לי שאתה משתדל [לסייע] לפרסום המילון העברי, ואף מתכוון להעניק עזרה כספית מצד עזרה. אני שמח באופן יוצא מהרגיל על כך שהיצירה הכבירה הזו סוף סוף תפורסם, ויתרה מזאת, שמח אף יותר

על כך ש[מלאכת] הפרסום נעשית בידי מומחים. עוד היא סיפרה לי שגם אליאנס, ה־Zuntzstiftung [sic] והחברה לקידום מדע היהדות תומכים בעניין. הבטחתי לגברת בן יהודה שגם הארגון הציוני ייקח חלק. באיזה אופן, זאת טרם אוכל לומר היום, שכן ראשית עליי להציג עניין זה בפני ה־Actions-Comité. אודה לך מאוד אם תיאות לומר לי אילו אמצעים בכלל נדרשים לפרסום [המילון] וכמה רבה העזרה המוענקת על ידי הארגונים הנזכרים לעיל. במקרה שהדבר ייעשה גם באופן פרטי, מובן מאליו שגם אני אהיה מוכן לתרום תרומה מצדי.

נספח 15: פאול נתן אל דויד וולפסון (גרמנית), 11.6.1907, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, z2_648

ארגון עזרה החליט לתמוך בעבודתו של בן־יהודה כך: על כל גיליון דפוס [Druckbogen] שיוצג לפנינו נעניק 20 מארק, בתנאי שהסכום שיוענק לא יעלה על 1000 מארק במשך שנה. כך עד להודעה אחרת. נוסף על כך החלטנו להקים ועדה מדעית קטנה ומיוחדת למטרה הזו, שתידרש לתאם עם הארגונים האחרים את התמיכה בעבודה, כך שתהא בעלת צורה אחידה. כמובן שאפשר גם לתמוך ביוזמה באופן פרטי.

נספח 16: חמדה בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 14.6.1907, I, M 2d, FR-AIU Israël

אני שולחת לך מצורף בזה העתק של החלטת ה־Hilfsverein בעניין המילון. כפי שאתה רואה, הוא מתחייב לתת 1000 מארק לשנה. החברה Zur Förderung jüdischer Wissenschaft נתנה אותו הסכום. ואולם 2000 מארק הם רק חצי מעלות ההדפסה; אשר לחלק השני, אנחנו סומכים על ה־Zuntzstiftung [sic] ועל "כל ישראל חברים". הפרופסור מר ורבורג יחד עם מר וולפסון, יושב ראש הציונים, מכסים את מחצית עלות העריכה; את החצי השני אני חייבת לחפש במקום אחר. אפנה לשם כך ל־"Société des études juives".

מר דוקטור פאול נתן יכנס כאן ועד שייקח את כל הכסף הזה וינהל את פרסום המילון. אנחנו מצדנו נעביר לוועד הזה את כל ההכנסות מהמכירה ישירות באמצעות סוחר הספרים. ככל שהמכירה תגבר כך יקצץ הוועד את הקצבותיו. אני מבקשת אפוא מאליאנס לסייע לנו עכשיו, והיות שאנחנו בטוחים בתמיכה של ה־Zuntzstiftung, הכול תלוי עכשיו בהחלטת ה־l'Alliance Israélite Universelle. אני מקווה, אדוני, שתואיל להודיע לי על תוצאות ישיבתכם הבאה.

נספח 17: חמדה בן-יהודה, 'פרחי האירוס', המלחמה עם השטן, איך נברא המילון, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, A43\71

הצעתי היתה שאני אמציא את כל הוצאות ההדפסה ולנגשייד יתן לי את שמו הטוב, ולעולם – את הבטחון בהשלמת המפעל. כדי לתת ממשות להצעתי, אני נוסעת מיד פריזה. את ה' ואת משיחו אניע שם, ובלבד שיראה לנגשייד כי מאחורי גבי עומדים אנשי שם ובעלי יכולת: הברון רוטשילד, חברת כ"ח, חברת יק"א. בעברי דרך קלן רכשתי לי גם את תמיכת דוד וולפסון בשם הציונים. שני שבועות סוערים היו לי ימי ישיבתי בפריז. עבודה ענקית גם בקרב חסידי אומות העולם. דיוק קרסי, ג'ול גד, די רוסני – כולם עזרו לי וכל הדלתות כאילו היו על גלגלים לפני, ורק נגיעת אצבע אחת היתה נחוצה כדי לקרעם. ובברלין כבר היתה רשתי פרושה על חברת העזרה עם דר' פול נתן בראשה ודר' ברנרד ג'וזף מזכירה, פרופסור אוטו ורבורג הטוב, פרופסור מרתין פיליפזון בראש חברת מפיצי מדע היהדות, וחברת צונץ, ולא חסר אלא הדבק לאחד את כולם לגוש אחד, את פריז וברלין למטרה אחת בהסכם גמור, ואת כל הנשיאים של החברות השונאים זה לזה ומתנגדים אחד לשני – לפעולה אחת. והצלחתי! נוסד ועד: פרופסור אוטו ורבורג בשם הציונים, דר' פול נתן, פרופסור מרתין פיליפזון. והועד עומד מאחרי גבה של הגברת בן-יהודה. אין אפוא פלא שלנגשייד מאמין שכל התחייבותי תצא לפועל, ואמציא את הכספים הנחוצים להדפסת הספר, חותם מדעי ממדרגה ראשונה להמפעל. ואם ימות המחבר טרם ישלים את חבורו, מתחייבת הגב' בן-יהודה להמשיך ולגמור. החוזה נחתם. חברי הועד זה אחר זה לוחצים את ידי ומברכים אותי להצלחתי הגדולה שאין ערוך לה. הילדים צוהלים. מברקים מבשרים את הידיעה המשמחת נשלחו ירושלימה בהדרגה מפני החשש לכשר בפעם אחת שמחה שכזו. גם אני שמחה אך לבי מלא חרדה, ואיני יכולה לומר לאיש אפילו לא להילדים באשר התחייבתי. כסף הובטח לי רק לכרך הראשון. כתבייד מוכן רק עד "אין", מה שכבר נדפס בארבע מחברות, וגם זה דורש תקון ושכלול. הפעם צריך זה להופיע בשם לנגשייד בפני העולם כולו. כל השאר בפתקאות. בן-יהודה יעבוד יומם ולילה, אך מי יתן לי את הבטחון שגופו הרפה ישא את ההצאמצות [ההתאמצות] שהיא למעלה מכוח אדם, ובפרט מתוך דאגה לחיי יום יום ובאזירה של התנגדות ושנאה, רדיפה ומלחמה מתמדת. אבל אני התחייבתי לבן-יהודה להוציא את מלונו לאור וחתמתי בדמי בפני שני עדים. התחייבתי לנגשייד וחתמתי, אמנם בדיו, אבל בפני ממשלה אדירה. התחייבתי להמלומדים לתת להם אוצר בלום. התחייבתי לעם ישראל בפני פרנסיו למיניהם בארצות פוזוריו. עלי לקיים את התחייבותי. זה נותן לי איזה כוח נסתר ואדיר. אני מנערת את ראשי, עיני מביטות השמימה, וכל שאיפותי לנווד על פני האדמה, למדדה הלוך ושוב וחוזר חלילה, לחזור על הפתחים של בעלי היכולת. איזו דרך של יסורים. ומדוע לבי כה צוהל ושמח ומלא גאווה?

נספח 18: חמדה בן-יהודה אל א"ש יהודה, ללא תאריך [נכתב לאחר שהכרך השני ראה אור], ארכיון א"ש יהודה, ירושלים, 38/263

תעודה ג

		מה שקבלנו בעד כרך א'
מארק מפיליפזון	300	בעד הדפסה למחברת
פרנק מורבורג	200	" עריכה "
מהברון	200	" " "
מורבורג	100	לעוזר למחברת
	<u>800</u>	
פרנק בעד מחברת	800	

$9600 = 800 \times 12$ בעד הכרך כולו, כרך א'

[לא קריא] בדירה שם בגן ולא היה לנו במה לשלם ולקחנו ברבית 18% וחיבים זה עד היום. להשאר שם היה אי אפשר! עבדנו בעוזר אחד מה שאי אפשר כיום.

תעודה ד

		מה שקבלנו בעד כרך ב'
מארק בעד מחברת מפיליפזון	300	בעד הדפסה אם ישלמו לנו החוב
פר' [לא ברור]	200	" עריכה בעד מחברת
(600 פר' ששלח עפ"י השתדלותו)	50	" דירה מורבורג
	100	" עריכה מהברון
	<u>100</u>	" עוזר מורבורג

750 למחברת

$9000 = 750 \times 12$ למחברת = 9000 פרנק בעד הכרך השני

נשארנו חיבים בעד הדירה 700 פר' החזקנו את ילדנו אצל [מילים חתוכות] הנה מדוע הכרך השלישי עולה לא 9000 ולא 9600 אלא 12000. חובותינו שעשינו אך ורק בגלל המלון, הנסיעות העבודה וכולו – מחיבים אותנו! בעשרה פרנק פחות לא נוכל!

[עמוד חדש]

התקציב חוזר למחברת אחת שנערכת במשך חדש אחד:

שכר סדור	300 פרנק
" שני עוזרים כ"א מאה פר'	200 פרנק
" המחבר	400 פרנק
" דירה	<u>100 פרנק</u>

בס"ה 1000 פרנק

$12,000 = 1000 \times 12$ לכרך שלישי

הערות

- * מאמר זה הוא פרי מחקר ההיסטוריה של מלון הלשון העברית הישנה והחדשה של אליעזר בן-יהודה, שנערך בסיוע הקרן הלאומית למדע, מענק מחקר אישי 295/19. אני מבקשת להודות בראש ובראשונה לעמנואל הלפרין על עזרתו, שלא תסולא בפז, בקריאת המכתבים שהתגלו באליאנס, ועל תוכנותיו. תודה לאנשי אליאנס בפריז, מר ז'אן-קלוד קופרמיניץ וגב' גילה קופר על עזרתם הרבה והחשובה באיתור המכתבים. תודה מיוחדת לז'אן לוק עלוש על סיועו החיוני בפענוח המכתבים ובהכנתם לאתר. תודתי לעוזרי המחקר, עידו פלד ועירית הלביא, על עזרתם הרבה בהכנת המאמר, ותודה גדולה ומיוחדת לרן קלדרון על תרומתו החשובה לכתיבתו.
- 1 תודתי העמוקה לפרופ' שמעון שוורצפוקס ולגב' רוז לויין על עזרתם הרבה בגילוי התיק.
 - 2 ראו לעניין זה: עוזי אלידע, **העולם בצהוב: לידת עיתונות ההמון הארץ-ישראלית (מ"הצבי ל"האור" 1884-1914)**, תל אביב 2005; ישראל ברטל, "מבשר ומודיע לאיש יהודי": העיתונות היהודית כאפיק של חידוש", **קתדרה**, 71 (1994), עמ' 156-164; גליה ירדני, **העיתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904**, תל אביב 1996; יוסף לנג, "עיתון הגון": ניסיון כושל לייסד יומון בתל-אביב", **קשר**, 39 (2009), עמ' 63-74; גדעון קרץ, "כי הלא תפארת היא לסופר עברי לחקות מעשי סופרי אירופה": אליעזר בן-יהודה והמודל הצרפתי של העיתונות", **קשר**, 37 (2008), עמ' 33-38.
 - 3 יוסף לנג, **דבר עברית! חיי אליעזר בן-יהודה**, ירושלים 2008 (להלן: לנג, **דבר עברית!**).
 - 4 ראו: אליעזר בן-יהודה, **מלון הלשון העברית הישנה והחדשה: המבוא הגדול**, ירושלים 1948, עמ' 26 (להלן: בן-יהודה, **מלון הלשון העברית**).
 - 5 שם, עמ' 4. כל ההדגשות במקור, אלא אם מצוין אחרת.
 - 6 חמדה בן-יהודה, "פרק ב: הרמשים והשרצים למיניהם", בתוך: "המלחמה עם השטן, איך נברא המלון", הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), ירושלים, A43\7 (להלן: "המלחמה עם השטן", אצ"מ, A43\7).
 - 7 אליעזר בן-יהודה, "מלות חדשות", **מגיד משנה**, י"ג בטבת תרמ"א (15.12.1880), עמ' 192. בן-יהודה מפנה שם בהערה לחלק הראשון של המאמר: "ראה 'המגיד משנה' גליון א' שנת תר"ם". אולם, בחיפושינו לא נמצא החלק הראשון בגיליון המוזכר, וגם לא בגיליונות אחרים של כתב העת. בעניין חידוש המילה "מילון" מציין ראובן מירקין שבן-יהודה הציג את המונח "מילון" במקום "ספר מילים" כבר בשנת תר"ם (1880), אבל בגרסה הראשונה של המילון עדיין השתמש בצירוף "ספר מילים", ורק בגרסה השנייה משנת תרנ"ה (1895) השתמש במילה "מילון". ראו: ראובן מירקין, "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה: מאמר ראשון: התחלתו של מילון בן-יהודה", **לשוננו**, 37 (טבת-ניסן תשל"ג), עמ' 165-166, הערה 4 (להלן: מירקין, "פרקים"); ראובן סיוון, "אליעזר בן-יהודה ותחיית הדיבור העברי", **לשוננו לעם**, כד (כסלו-טבת תשל"ג), עמ' 83-84.
 - 8 **הצבי**, ז' בניסן תרמ"ז (1.4.1887).
 - 9 הצירוף הזה הושמט מכותרת המשנה הרצה של עיתון האור, שהחליף את עיתון הצבי החל בגיליון 1 של השנה השביעית, י' בחשוון תרנ"א (24.10.1890). הצירוף שב עם גיליון 1 של השנה התשיעית, כ"ט באלול תרנ"ב (21.9.1892).
 - 10 **הצבי**, י"ד ניסן תרמ"ז (8.4.1887); כ"ח בניסן תרמ"ז (22.4.1887); ה' באייר תרמ"ז (29.4.1887); י"א בסיוון תרמ"ז (3.6.1887).
 - 11 מירקין, "פרקים", עמ' 166.
 - 12 האור, ה' באדר א' אתתכ"ב לגלות (תרנ"א) (13.2.1891).
 - 13 המדור עסק בעניינים לשוניים שונים. לדוגמה, בגיליון 17 בשנה השביעית, 13.2.1891, עסק העורך במילה "איכפת". שבוע אחר כך עסק המדור במילה "הומור". שנה אחר כך, בגיליון 4 של השנה התשיעית, 21.10.1892, בחן המדור את הביטוי "כבני מרון". המדור גם עודד ועורר קוראים ליטול

- חלק בדיונים השונים, כמו על שאלת ההקטנה בעברית. ראו לדוגמה: האור, כ"ח בתשרי אתתכ"ג לגלות (תרנ"ב) (30.10.1891).
- 14 מנחם אוסישקין (1863-1941) היה מראשי הציונות, עמד בראש הקרן הקיימת לישראל.
- 15 אליעזר בן-יהודה אל מנחם אוסישקין, ט"ו בחשוון אתתכ"ו לגלות (תרנ"ה) (14.11.1894), אצ"מ, A24\617.
- 16 בן-יהודה, מלון הלשון העברית, עמ' 5.
- 17 בן אביגדור, שם העט של אברהם ליב שלקוביץ (1866-1921), היה חלוץ המו"לות העברית המודרנית במזרח אירופה.
- 18 יוסף קלוזנר (1874-1958) היה היסטוריון וחוקר ספרות; יהודה גרזובוסקי גור (1862-1950) היה מילונאי, סופר ומחנך.
- 19 חמדה בן-יהודה, "פרק ה: שמים מעוננים ובאופק בוקע אור", בתוך: "המלחמה עם השטן", אצ"מ, A43\7.
- 20 דויד יודילוביץ (1863-1943) היה איש ביל"ו, מורה וסופר.
- 21 אליעזר בן-יהודה אל דויד יודילוביץ, י"ז בשבט אתתכ"ד לגלות (תרנ"ג) (3.2.1893), אצ"מ, A192\1148-30.
- 22 אליעזר בן-יהודה אל מנחם אוסישקין, ה' בתמוז תרנ"ג (19.6.1893), אצ"מ, A24\613-101.
- 23 אליעזר בן-יהודה אל בן-אביגדור, י"ד בתמוז אתתכ"ד לגלות (תרנ"ג) (28.6.1893), בתוך: ברוך קרא ואברהם מאיר הברמן (עורכים), גנזים: קובץ לתולדות הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך ד, תל אביב 1971, עמ' 82-83 (להלן: קרא והברמן [עורכים], גנזים).
- 24 שם, שם.
- 25 אליעזר בן-יהודה אל בן-אביגדור, ח' בסיוון אתתכ"ח לגלות (תרנ"ז) (8.6.1897), שם, עמ' 83. ככל הנראה בן-יהודה לא שלח את כתב היד של המילון לבן-אביגדור, אלא הפקיד אותו למשמרת בידי ועד הלשון.
- 26 יוסף קלוזנר, "מחקרי הלשון העברית, א: השפה", המליץ, 20.8.1894, עמ' 5-6.
- 27 אליעזר בן-יהודה אל יוסף קלוזנר, ה' בתשרי אתתכ"ו לגלות (תרנ"ה) (5.10.1894), ארכיון קלוזנר, ירושלים, Arc.4\1086-3-140.
- 28 אליעזר בן-יהודה אל מנחם אוסישקין, ט"ו בחשוון אתתכ"ו לגלות (תרנ"ה) (14.11.1894), אצ"מ, A24\617.
- 29 אליעזר בן-יהודה אל דויד יודילוביץ, ד' באב אתתכ"ו לגלות (תרנ"ה) (25.7.1895), אצ"מ, A192\1146.
- 30 נרסיס לון (Narcisse Leven) (1833-1915) היה מזכירו של אדולף כרמיה, ממייסדי כ"ח ונשיאה מ-1898, וכן נשיא מועצת המנהלים של יק"א.
- 31 האחריות לתרגומי המכתבים מצרפתית ומגרמנית היא שלי.
- 32 אליעזר בן-יהודה אל נרסיס לון (צרפתית), 20.9.1894, ארכיון כ"ח בפריז (Les archives de l'Alliance israélite universelle, I M 2d, FR-AIU-Israël) (להלן: I M 2d, FR-AIU-Israël), עמ' טז.
- 33 מודעה, הצבי, י"ד בשבט אתתכ"ו לגלות (תרנ"ה) (8.2.1895), עמ' טז.
- 34 מודעה, שם, כ"ב בכסלו אתתל"ב לגלות (תרס"א) (14.12.1900), עמ' 1.
- 35 ראובן מירקין, "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה: מאמר ראשון: התחלותיו של מילון בן-יהודה (סיום)", לשוננו, 39 (תשרי-טבת תשל"ה), עמ' 74 (להלן: מירקין, "פרקים [סיום]").
- 36 שם, עמ' 94.
- 37 מירקין, "פרקים", עמ' 166.
- 38 מירקין, "פרקים (סיום)", עמ' 75-93.
- 39 שם, עמ' 79.
- 40 לתיאור ולניתוח של היווצרות שלוש הגרסאות המודפסות הראשונות של המילון ושל ההבדלים ביניהן, ראו את מאמריו המקיפים של ראובן מירקין: מירקין, "פרקים", עמ' 165-186; הנ"ל, "מילון

- היסטורי ללשון העברית, מאמר ראשון: בעלי חזון וחלוצים (1856-1952), עם וספר, ג אביב תשמ"ד), עמ' 19-30 (להלן: מירקין, "מילון היסטורי ללשון העברית"); הנ"ל, "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה: מאמר שני", לשוננו, 54 (תמוז תש"ן), עמ' 311-323 (להלן: מירקין, "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה: מאמר שני").
- 41 אליעזר בן-יהודה, מלון עברי: מתרגם אשכנזית המדברת בין היהודים ורוסית. המילון ראה אור בארבע מהדורות: מהדורה ראשונה, ורשה: בית מסחר הספרים של י' רוניקובסקי סלאנים, תרס"א; מהדורה שנייה, וילנה: דפוס פיראזניקאוו, תרס"ג; מהדורה שלישית, וילנה: דפוס האלמנה והאחים ראם, תרס"ז; ומהדורה רביעית, ורשה: הוצאת ספר, תרפ"ה. על פי יעקב כנעני, אליעזר בן-יהודה: חומר ביבליוגרפי מפורט מחולק לפי סדר חרונוולוגי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 211-212 (להלן: כנעני, אליעזר בן-יהודה).
- 42 המילון מופיע ברשימה הביבליוגרפית של כל פרסומי בן-יהודה שהכין יעקב כנעני בשנת תרפ"ט (1928-1929). יעקב כנעני עבד עם מורו, משה צבי סגל, בהכנת כרכי מילון בן-יהודה שראו אור לאחר מותו של אליעזר בן-יהודה, עבד כמזכיר המדעי של סגל בהכנת כרכים ח וט, והתקין לדפוס חלק ניכר מדרך י שבעריכת נתלי הרץ טור-סיני.
- 43 כנעני, אליעזר בן-יהודה, עמ' 218.
- 44 פליקס ליברמן (Felix Liebermann) (1851-1925) היה היסטוריון יהודי גרמני.
- 45 איגנץ גולדציהר (Ignác Goldziher) (1850-1921) היה מאבות מחקר האסלאם ותורת המזרחנות.
- 46 וילהלם בכר (Wilhelm Bacher) (1850-1913) היה מזרחן ובלשן, איש 'חוכמת ישראל' בהונגריה.
- 47 גוסטף דלמן (Gustaf Dalman) (1855-1941) היה חוקר תנ"ך, תלמוד ושפות שמיות, והמנהל הראשון של המכון הגרמני-האוונגלי למחקר עתיקות ארץ הקודש בירושלים (Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des heiligen Landes).
- 48 חמדה בן-יהודה אל פרופ' ליברמן (גרמנית), 7.5.1907, ארכיון זונץ, Arc.4\792/28a-16.2.
- 49 חמדה בן-יהודה אל נרסיס לוון (צרפתית), 3.6.1907, I.M 2d, FR-AIU-Israël.
- 50 ז'אק ביגאר (Jacques Bigart) (1855-1934) היה המזכיר הכללי של כ"ח משנת 1892.
- 51 אליעזר בן-יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 24 בשבט 1906 (19.2.1906), I.M 2d, FR-AIU-Israël.
- 52 אליעזר בן-יהודה, "הקדמה לחוברת החמישית של מלון הלשון העברית בזמן הזה", תמוז אתל"ו לגלותנו [1905], לא ממוספר (להלן: בן-יהודה, "הקדמה לחוברת החמישית"). המחברת חסרה בעותק ובסריקה של המילון בבית הספרים הלאומי, ואותרה בספריית אוניברסיטת בר אילן. תודתי לגברת מירה בן ארי, האחראית על שירותי ההשאלה הבינ-ספרייתית בספרייה המרכזית ע"ש סוראסקי, אוניברסיטת תל אביב.
- 53 על הדיאלוג עם פרופסור דלמן אפשר ללמוד מן ההקדמה של בן-יהודה למחברת החמישית בגרסה המודפסת השלישית, ראו: בן-יהודה, שם. החיפושים בארכיונים שבהם מצויות ההתכתבויות של דלמן לא העלו דבר.
- Gustav-Dalman-Institut at the University of Greifswald; Archiv des Hinrichs Verlag Leipzig.
Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes
- 54 אליעזר בן-יהודה אל פרופ' בכר, י"ב בחשוון תתכ"ו לגלות (תרנ"ה) (11.11.1894), בתוך: מכתבי אליעזר בן-יהודה (ירושלים) אל פרופ' באכר (בודפסט) (בעריכת דוד שמואל לאווינגר), קאלאשוואר 1943, עמ' I (להלן: מכתבי אליעזר בן-יהודה [ירושלים] אל פרופ' באכר [בודפסט]).
- 55 בן-יהודה, "הקדמה לחוברת החמישית", ההדגשות שלי.
- 56 אליעזר בן-יהודה אל פרופ' בכר, כ' באב אתל"ו לגלות (תרס"ה) (21.8.1905), בתוך: מכתבי אליעזר בן-יהודה (ירושלים) אל פרופ' באכר (בודפסט), עמ' V.
- 57 אליעזר בן-יהודה אל פרופ' בכר, י"ד בתמוז אתל"ו לגלות (תרס"ה) (17.7.1905), שם, עמ' IV.
- 58 אליעזר בן-יהודה אל פרופ' בכר, י"ב בתשרי אתל"ו לגלות (תרס"ה) (21.9.1904), שם, עמ' II.

- 59 אליעזר בן-יהודה אל פרופ' בכר, ללא תאריך, שם, עמ' VIII.
- 60 אליעזר בן-יהודה אל י"י גולדציהר, 15.7.1902, "אגרות אליעזר בן-יהודה אל פרופ' יצחק יהודה גולדציהר: מכתב א", אורלוגין: במה לדברי ספרות, 13 (פברואר 1957), עמ' 318.
- 61 אליעזר בן-יהודה אל י"י גולדציהר, י"ט בתמוז אתתלג לגלות (תרס"ב) (24.7.1902), שם, שם.
- 62 אליעזר בן-יהודה אל פרופ' בכר, י"ב בחשון אתתכ"ו לגלות (תרנ"ה) (11.11.1894), בתוך: **מכתבי אליעזר בן-יהודה (ירושלם) אל פרופ' באכר (בודפסט)**, עמ' I.
- 63 אליעזר בן-יהודה, מלון כללי, שלם ומפרט ללשון עברית, ירושלים אתתכ"ו (תרנ"ה), עמ' 14 (להלן: **בן-יהודה, מלון כללי, שלם ומפרט**).
- 64 הוועד המנהל של כ"ח אל א' בן-יהודה (טיוטת מכתב, צרפתית), 9.11.1894, I M, FR-AIU-Israël, 2d.
- 65 הרב ד"ר אהרון קמינקא (1866-1950) היה משורר ומתרגם, בין המתרגמים הראשונים של הספרות הקלאסית לעברית.
- 66 אליעזר בן-יהודה אל אהרון קמינקא, כ' בחשוון תרנ"א (3.11.1894), אצ"מ, A147\33-6t.
- 67 אליעזר בן-יהודה אל נרסיס לוון (צרפתית), 7.8.1894, I M 2d, FR-AIU-Israël.
- 68 שם, שם.
- 69 הוועד המנהל של כ"ח אל אליעזר בן-יהודה (טיוטת מכתב, צרפתית), 31.8.1894, FR-AIU-Israël, I M 2d.
- 70 סילבן בנדיקט (Sylvain Benedict) (1866-1938) היה סגנו של המזכיר הכללי של כ"ח, ז'אק ביגאר. ראו: *Dictionnaire biographique des rabbins et autres ministres du culte israélite*, dirigé par: M. Levy, J.P. Chaumont, Paris 2007. תודתי ל-Jean-Claud Kuperminc על ההפניה.
- 71 אברהם אלברט ענתבי (Albert-Abraham Antébi) (1869-1919) היה בא כוח פיק"א ומנהל כ"ח בארץ ישראל.
- 72 אליעזר בן-יהודה אל סילבן בנדיקט (צרפתית), 14.8.1902, I M 2d, FR-AIU-Israël. הכוונה לספר תגין מאת שניאור זק"ש (Sachs), ול-*Hebräische Bibliographie*, בעברית "המזכיר", כתב עת שערך מוריץ שטיינשניידר (Steinschneider) בשנים 1859-1882.
- 73 אליעזר בן-יהודה אל נרסיס לוון (צרפתית), 7.8.1894, I M 2d, FR-AIU-Israël.
- 74 אליעזר בן-יהודה אל נרסיס לוון (צרפתית), 20.9.1894, I M 2d, FR-AIU-Israël.
- 75 הוועד המנהל של כ"ח אל אליעזר בן-יהודה (טיוטת מכתב, צרפתית), 3.9.1902, FR-AIU-Israël, I M 2d.
- 76 שם, שם.
- 77 אליעזר בן-יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 4.3.1905, I M 2d, FR-AIU-Israël. ספר השרשים של ר' יונה יצא בברלין בקונטרסים שונים בעריכת פרופסור בכר החל ב-1893. יש לציין, כי בעותק האלקטרוני שזמין בבית הספרים הלאומי אין אזכור של הוצאת דרנבורג.
- 78 אליעזר בן-יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 12.4.1905, I M 2d, FR-AIU-Israël. הרב סמואל שמואל קראוס (Samuel Krauss) (1866-1948) היה איש 'חוכמת ישראל', היסטוריון וחוקר תלמוד.
- 79 אליעזר בן-יהודה אל פרופ' בכר, י"ב בחשון אתתכ"ו לגלות (תרנ"ה) (11.11.1894), בתוך: **מכתבי אליעזר בן-יהודה (ירושלם) אל פרופ' באכר (בודפסט)**, עמ' I.
- 80 אליעזר בן-יהודה אל אהרון קמינקא, כ' בחשוון תרנ"א (3.11.1894), אצ"מ, A147\33-6t.
- 81 אלעזר הקליר היה פייטן שחי בארץ ישראל בסוף התקופה הביזנטית.
- 82 אליעזר בן-יהודה אל אהרון קמינקא, כ' בחשוון תרנ"א (3.11.1894), אצ"מ, A147\33-6t.
- 83 שם, שם.
- 84 על מעמדה המדיני של הלשון העברית אצל אוסישקין, ראו את מאמריו: מנחם אוסישקין, "שאלת ההברה", בתוך: בנימין יהושע רדלר-פלדמן (עורך), **ספר אוסישקין**, ירושלים 1934 (1918), עמ' 187-189 (להלן: אוסישקין, "שאלת ההברה"); הנ"ל, "מלחמת השפה", גודונו (י"ג במרחשון

- תרפ"ח), עמ' ב-ו. כידוע, בוועידת ורסאי בפריז בשנת 1919, שבה ייצג את התנועה הציונית, נשא אוסישקין נאום בעברית כדי להפגין את שאיפותיה הלאומיות.
- 85 אליעזר בן־יהודה אל מנחם אוסישקין, ה' בתמוז תרנ"ג (19.6.1893), אצ"מ, 101-1613\24.A. ניסים בכר (Nissim Behar) (1848-1931) היה פעיל בתחיית הלשון ואיש חינוך בחברת כ"ח, שהקים בין השאר את בית הספר "התורה והמלאכה" של החברה בירושלים; ד"ר יצחק (גרגוריי) ד'ארבלה (אמציסלבסקי) (Isaac d'Arbela) (1847-1911) היה רופא, איש העלייה הראשונה, מנהל בית החולים רוטשילד בירושלים ויושב הראש הראשון של חברת "שפה ברורה".
- 86 אליעזר בן־יהודה אל מנחם אוסישקין, י' בתמוז א אתתכ"ו לגלות (תרנ"ה) (2.7.1895), אצ"מ, 225-618\24.A.
- 87 אוסישקין, "שאלת ההברה".
- 88 לעניין עמדתו של בן־יהודה בעניין פרשת אוגנדה, ראו: גור אלרואי, **מחפשי מולדת: ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א) ומאבקה בתנועה הציונית בשנים 1905-1925**, שדה בוקר 2011, עמ' 181-188; לנג, **דבר עברית!**, עמ' 452-468.
- 89 יהושע ברזילי, "דבר למחיי שפתנו בארץ אבותינו", **האור**, י"ד אדר ב' אתתמ"א לגלות (התר"ע) (1910.3.23), עמ' 2-3.
- 90 אליעזר בן־יהודה אל אשר גינצבורג, כ"ח בתשרי אתתכ"ו לגלות (תרנ"ה) (28.10.1894), ארכיון אחד העם, ירושלים, ARC 4 791/129.
- 91 חברי ועד מילון הלשון העברית אל אשר גינצבורג, כ"ב בשבט אתתל"ב לגלות (תרס"א) (11.2.1901), ארכיון אחד העם, ירושלים, ARC 4. 791/129. בחיפוש בהשילוח לא מצאתי מודעה כזו.
- 92 חמדה בן־יהודה אל אשר גינצבורג, אב אתתמ"א לגלות (תר"ע) (1910), ארכיון אחד העם, ירושלים, ARC 4. 791\2-1123.
- 93 חמדה בן־יהודה אל אשר גינצבורג, ד' בסיוון אתתמ"ד לגלות (תרע"ג) (9.6.1913), ארכיון אחד העם, ירושלים, ARC 4. 791\1123.
- 94 הלל צייטלין (1871-1942) היה סופר ופובליציסט יהודי שכתב בעברית וביידיש.
- 95 אשר גינצבורג אל חמדה בן־יהודה, 9.6.1913, ארכיון אחד העם, ירושלים, ARC 4. 791\1130.
- 96 על חידושי הלשון של ביאליק, ראו באתר האקדמיה ללשון עברית: <https://hebrew-academy.org.il/2017/05/03/%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9D-%D7%A0%D7%97%D7%9E%D7%9F-%D7%91%D7%99%D7%90%D7%9C%D7%99%D7%A7-%D7%90%D7%99%D7%A9-%D7%94%D7%9C%D7%A9%D7%95%D7%9F/>
- ראו גם: זאב בן־חיים, "ביאליק והעשייה בלשון", **כנסת (תש"ך)**, עמ' 226-239.
- 97 חיים נחמן ביאליק, "חבלי לשון", בתוך: **כתבי ח"נ ביאליק**, תל אביב תשכ"ח, עמ' קפה-קצ.
- 98 חיים נחמן ביאליק, "חבלי לשון", **השלח**, יח, קג-קח (שבט-תמוז תרס"ח), עמ' 9-19.
- 99 מירקין, "מילון היסטורי ללשון העברית", עמ' 22.
- 100 חיים נחמן ביאליק, "לשאלת התרבות העברית", בתוך: הנ"ל, **דברים שבעל פה**, א, תל אביב 1935, עמ' רח-רט. על היחסים בין ביאליק לבן־יהודה, ראו: שמואל אבינרי, "מי פרץ את הלשון לשדים ולמלאכי חבלה? ביאליק נגד אליעזר בן־יהודה", **הארץ**, 17.12.2010.
- 101 יהושע חנא רבניצקי אל מרדכי קרישבסקי, 2.4.1895, אצ"מ, 14\39.A.
- 102 אליעזר בן־יהודה אל פרופ' בכר, כ"ח באב אתתל"ו לגלות (תרס"ה) (29.8.1905), בתוך: **מכתבי אליעזר בן־יהודה (ירושלם) אל פרופ' באכר (בודפסט)**, עמ' VI.
- 103 אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 24 בשבט 1906 (19.2.1906), I M, FR-AIU-Israël, 2d.
- 104 כך לדוגמה בעת שהותו במוסקבה במאי-יולי 1886 ניסה בן־יהודה לגייס בקרב חובבי ציון כספים לתמיכה במילון. ראו: חמדה בן־יהודה, "פרק א: מלה מחדשת ראשונה", בתוך: "המלחמה עם השטן", אצ"מ, 7\43.A. כמעט עשור לאחר מכן, ב־1894, ביקש מד"ר קמינקא סיוע בהדפסת

- המחברת הראשונה. ראו: אליעזר בן־יהודה אל אהרון קמינקא, כ' בחשוון תרנ"א (3.11.1894), אצ"מ, 147\33-6t.
- 105 אליעזר בן־יהודה אל חמדה בן־יהודה, ה' חוה"מ פסח אתת"ל לגלות (תרנ"ט) (31.3.1899), אצ"מ, 192\1157-10.
- 106 מיכאל ארלנגר (Michael Erlanger) (1892-1828) היה ממייסדי כ"ח ומקווה ישראל ופעל להשיג את תמיכת הברון דה רוטשילד בחובבי ציון.
- 107 הברון שיתף פעולה עם אנשי כ"ח, ישב חלק מהזמן במועצת כ"ח ואחיו אלפונס היה פעיל בה מאוד. לאחר שהגיע להסכם עם יק"א, החברה היהודית להתיישבות שייסד הברון הירש, והוקמה המחלקה החדשה בשם פיק"א, החברה להתיישבות יהודית בארץ־ישראל, עמד הברון דה רוטשילד בראשה.
- 108 רן אהרנסון, **הבארון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל בראשיתה 1882-1890**, ירושלים 1990 (להלן: **הבארון והמושבות**). על יחסו של הברון לחינוך ולתרבות, ראו: שם, עמ' 273-287.
- 109 שם, עמ' 278. אוריאל אופק טען כי דה רוטשילד מימן את הדפסתם של שבעת ספרי הסדרה של בית הספר של גרוזבסקי, ציפרין ויודילביץ. ראו: אוריאל אופק, "צמיחת של ספרות־ילדים טבעית בארץ ישראל", **קתדרה**, 3 (1977), עמ' 98.
- 110 מרדכי נאור, "עיתונות 'על חשבון הברון': הברון אדמונד דה רוטשילד ויחסיו עם אליעזר בן־יהודה", **קשר**, 37 (אביב-קיץ 2008), עמ' 57 (להלן: נאור, "עיתונות 'על חשבון הברון'"); אליעזר בן־יהודה אל יחיאל צ'לנוב, 22.2.1887, תעודה 929, בתוך: שולמית לסקוב (ערכה מחדש והדירה), **כתבים לתולדות חיבת־ציון ושוב ארץ־ישראל**, ה, תל אביב 1988, עמ' 76 (להלן: לסקוב, **כתבים לתולדות חיבת־ציון**, ה).
- 111 הלל יפה, **דור מעפילים: זכרונות, מכתבים ויומן**, ירושלים 1971, עמ' 87.
- 112 רוברט סנט ג'והן, **שפת הנביאים: ספור חייו של אליעזר בן־יהודה** (תרגם אפרים קרליץ), תל אביב 1962, עמ' 165. על הפרשה בהרחבה, ראו: יהושע קניאל (ערך והדיר), **אליעזר בן־יהודה בבית האסורים חנוכה תרנ"ד**, 1893, ירושלים 1983.
- 113 יוסף לנג מפפקפק בכך, מפני שבן־יהודה כתב טובות על הברון עוד לפני שזכה בתמיכתו. ראו: לנג, **דבר עברתי!**, עמ' 120; נאור, "עיתונות 'על חשבון הברון'", עמ' 56.
- 114 שמעון שאמה, **בית רוטשילד וארץ ישראל: מפעלם של אדמונד וג'ימס רוטשילד בארץ**, ירושלים 1980, עמ' 6. על יחסו של דה רוטשילד לעברית, ראו: אהרנסון, **הבארון והמושבות**, עמ' 275-276.
- 115 אליעזר בן־יהודה אל מנחם אוסישקין, 13.7.1887, תעודה 1008, בתוך: לסקוב, **כתבים לתולדות חיבת־ציון**, ה, תל אביב 1988, עמ' 248.
- 116 דויד יודילוביץ, "הרפתקאותיו של בן־יהודה – בוקי סריקי שתלו בו", **דאר היום**, גליון העשור לפטירת בן־יהודה, 23.11.1932.
- 117 יחיאל מיכל פינס, "תשובה לאב"י", **חבצלת**, כ"ט באלול תרס"ח (25.9.1908), עמ' תקנב.
- 118 [אליעזר בן־יהודה], "השופר לבית ישראל, מי המלשין", **הצבי**, ב' בשבט תרמ"ט (4.1.1889).
- 119 יהושע ברזילי, "מכתבים להעורך", **הצבי**, א' באב תרמ"ז (22.7.1887), עמ' 3.
- 120 שמואל הירש (1845-1925) היה מנהל מקווה ישראל בשנים 1891-1897. ראו: שולמית לסקוב (ערכה מחדש והדירה), **כתבים לתולדות חיבת־ציון ושוב ארץ־ישראל**, כרך א, תל אביב 1982, עמ' 582-583.
- 121 אליעזר בן־יהודה אל שמואל הירש (בצרפתית), 12.8.1887 (תאריך קבלה), אצ"מ, J41/81.
- 122 בעמוד שאחרי ההקדשה הראשית במילונו הרחיב בן־יהודה את דברי התודה לברון דה רוטשילד במילים משתפכות: "אדוננו השר הנדיב הגדול, לולא מפעליך בארץ קברות אבותינו, לא היה מקום לפעולתי זאת. לולא חסדיך עמדי, לא היתה לאל ידי לעבוד עבודתי זאת. הואילה נא נדיבנו הגדול,

- ורצה את אמירת מפעלי זה לשמך הנעלה לאות רגשי כבוד אין קץ בעד מפעליך הנהדרים, והכרת טובה מעמקי לבבי בעד חסדך עמדי, עבדך המזכיר". ראו: בן־יהודה, מלון כללי, שלם ומפרט. 123
- בן־יהודה, "הקדמה לחוברת החמישית". 124
- אליעזר בן־יהודה, "המלון", השקפה, י"ח באלול אתתל"ט (28.8.1907), עמ' 3-4. 125
- חיפושינו בארכיונים של הברון דה רוטשילד בצרפת ובאנגליה היו כרוכים בתסכול רב, מפני שלא העלו דבר. מהארכיון בלונדון (The Rothschild Archive, New Court, St Swithin's Lane, London) נמסר לנו שהתכתובת בשנים הרלוונטיות אבדה. ברובה (Roubaix), שבה הופקד הארכיון של רוטשילד (Archives nationales du monde du travail Roubaix) לאחר שהועבר אליה מפריז, אין מסמכים שמצוין עליהם שמו של אליעזר בן־יהודה, וכך גם באנגליה בארכיון דה רוטשילד שבלונדון ובארכיון דה רוטשילד שבוורסדון מנור (Rotschild Foundation, Waddesdon Manor). 126
- חמדה בן־יהודה, "פרק ז: לקראת כבוש העולם", בתוך: "המלחמה עם השטן", אצ"מ, 7\43. 127
- חמדה בן־יהודה אל ד' יודילוביץ, ד' בשבט אתתכ"ט לגלות (תרנ"ח) (27.1.1898), אצ"מ, 1159\192. 128
- אליעזר בן־יהודה אל נרסיס לוון (צרפתית), 12.1.1899, I M 2d, FR-AIU-Israël. 129
- אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 30.3.1899, I M 2d, FR-AIU-Israël. 130
- הוועד המנהל של כ"ח אל אליעזר בן־יהודה (טיוטת מכתב, צרפתית), 8.4.1903, I, FR-AIU-Israël, M 2d. לפי התאריך שנרשם על גבי הטיוטה מדובר בארבע שנים לאחר שכתב בן־יהודה את מכתבו, אבל ייתכן שיש טעות בכתובת התאריך. 131
- אליעזר בן־יהודה אל סוכן חברת כל ישראל חברים בפריז (עברית), כ' בכסלו תרמ"ג (1.12.1882), I M 2d, FR-AIU-Israël. 132
- אליעזר בן־יהודה אל חברת כ"ח (צרפתית), 1.12.1882, 11.1.1888, 7.1.1891, 6.11.1891, FR- I M 2d, AIU-Israël. 133
- הוועד המנהל של כ"ח אל אליעזר בן־יהודה (טיוטת מכתב, צרפתית), 9.11.1894, FR-AIU-Israël, I M 2d. 134
- אליעזר בן־יהודה אל נרסיס לוון (צרפתית), 26.2.1895, I M 2d, FR-AIU-Israël. 135
- הוועד המנהל של כ"ח אל נסים בכר (טיוטת מכתב, צרפתית), 21.3.1895, I M 2d, FR-AIU-Israël. 136
- אליעזר בן־יהודה אל סילבן בנדיקט (צרפתית), 14.8.1900, I M 2d, FR-AIU-Israël. 137
- הוועד המנהל של כ"ח אל אליעזר בן־יהודה (טיוטת מכתב, צרפתית), 18.1.1901, FR-AIU-Israël, I M 2d. 138
- ב־1900 נחתם הסכם בין יק"א לברון דה רוטשילד, לפיו בוטלה פקידות הברון בארץ וניהול המושבות הועבר ליק"א. ראו: יורם מיורק, "אמיל מאירסון וראשית המעורבות של חברת יק"א בארץ־ישראל", קתדרה, 62 (דצמבר 1991), עמ' 67-79. 139
- הוועד המנהל של כ"ח אל אליעזר בן־יהודה (טיוטת מכתב, צרפתית), 10.1.1900, FR-AIU-Israël, I M 2d. 140
- אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 15.2.1903, אתתל"ד לגלות (תרס"ג) (15.2.1903), I M 2d, FR-AIU-Israël. 141
- אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), כ"א בשבט אתתל"ד לגלות (תרס"ג) (18.2.1903), I M 2d, FR-AIU-Israël. 142
- הוועד המנהל של כ"ח אל אליעזר בן־יהודה עם העתק לאברהם אלברט ענתבי (טיוטת מכתב, צרפתית), 18.3.1903, I M 2d, FR-AIU-Israël. 143
- שם, שם. 144
- אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 4.1.1904, I M 2d, FR-AIU-Israël. 145
- אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 20.3.1904, I M 2d, FR-AIU-Israël. 146
- אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 5 באב 1904 (17.7.1904), I M 2d, FR-AIU-Israël.

- 147 אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 16.10.1904.
- 148 אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 20.12.1904.
- 149 אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 14.5.1905.
- 150 אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 18.6.1905.
- 151 אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), כ' בתמוז תתל"ו לגלות (תרס"ה) (23.7.1905), FR-I M 2d, AIU-Israël.
- 152 אליעזר בן־יהודה אל כ"ח (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 4.10.1897. לדבריו של בן־יהודה, ההלוואה ניתנה על ידי יק"א (הברונית הירש) וכ"ח ככל הנראה תיווכה ביניהם. ראו: אליעזר בן־יהודה אל סילבן בנדיקט, 19 בכסלו 1899 (21.11.1899), I M 2d, FR-AIU-Israël. מכתב ההסכם הוצג בשעתו בתערוכה שנערכה בארכיון אליאנס, ואוצרי התערוכה מצאו לנכון להעיר שהענקת ההלוואה הייתה יוצאת דופן מאוד, וכי הדרך היחידה להסבירה היא מערכת היחסים המיוחדת בין בן־יהודה לחברת כ"ח.
- 153 אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 20 באב 1903 (13.8.1903), I M 2d, FR-AIU-Israël.
- 154 כתב היד אינו ברור וקשה להכריע אם מדובר בארבעה חודשים או בתשעה. בכל מקרה, ברור שמדובר בשהייה ארוכה.
- 155 אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 27.11.1899. בן־יהודה פנה באותו עניין גם לבנדיקט, ראו: אליעזר בן־יהודה אל סילבן בנדיקט (צרפתית), 19 בכסלו 1899 (21.11.1899), I M 2d, FR-AIU-Israël.
- 156 הוועד המנהל של כ"ח אל אליעזר בן־יהודה (טיוטת מכתב, צרפתית), FR-AIU-Israël, 6.12.1899, I M 2d.
- 157 אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 21.12.1899.
- 158 אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 15.6.1909.
- 159 הוועד המנהל של כ"ח אל אליעזר בן־יהודה (טיוטת מכתב, צרפתית), FR-AIU-Israël, 30.6.1909, I M 2d.
- 160 אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), 24 בשבט 1906 (19.2.1906), I M, FR-AIU-Israël, 2d.
- 161 הוועד המנהל של כ"ח אל אליעזר בן־יהודה (טיוטת מכתב, צרפתית), FR-AIU-Israël, 8.3.1906, I M 2d.
- 162 אוטו ורבורג (Otto Warburg) (1859–1938) היה בוטנאי ומראשי התנועה הציונית בגרמניה. שימש כיושב ראש ההסתדרות הציונית.
- 163 נפתלי צבי הירש הילרסהיימר (Hirsch Hildesheimer) (1855–1910) ערך עם אביו, עזריאל הילרסהיימר (Azriel Hildesheimer), את השבועון *Die jüdische Presse*. היה ממייסדי חברת עזרה ופעיל בה.
- 164 אליעזר בן־יהודה אל ז'אק ביגאר, 24 בשבט 1906 [19.2.1906], I M 2d, FR-AIU-Israël. ההדגשה במקור.
- 165 חברת עזרה נוסדה במטרה לסייע ליהודים להגר ממזרח אירופה לארצות הברית או לארץ ישראל, ולקדם את התרבות הגרמנית בקרב היהודים שחיו מחוץ לגרמניה, בעיקר על ידי הקמת בתי ספר ששפת ההוראה הראשונה או השנייה בהם הייתה גרמנית. בארץ ישראל פעלה החברה בעיקר בתחום החינוך. על חברת עזרה, ראו: משה רינות, חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק: פרק בתולדות החינוך העברי בארץ־ישראל ובתולדות יהודי גרמניה, ירושלים תשל"ב; ישעיהו פרידמן, "חברת 'עזרה', משרד־החונך הגרמני והפולמוס עם הציונים, 1901–1918", קתדרה, 20 (יולי 1981), עמ' 97–122.
- 166 יוסף הורוביץ (Josef Horovitz) (1874–1931) היה פילולוג ומזרחן יהודי־גרמני נודע, חוקר האסלאם ומחלוצי חוקרי כתבי הגניזה הקהירית, ספרות חז"ל והמדרש.

- 167 הרב ד"ר אלעזר הלוי גרינהוט (1850-1913) היה מנהל בית היתומים העברי הראשון בירושלים ומהחוקרים החלוצים של כתבי הגניזה הקהירית וספרות חז"ל והמדרש.
- 168 אליעזר בן־יהודה, "המלון", **השקפה**, י"ה באלול אתתל"ט (28.8.1907), עמ' 1.
- 169 ד"ר פאול נתן (Paul Nathan) (1857-1927) הקים את חברת עזרה ועמד בראשה.
- 170 אליעזר בן־יהודה, "המלון", **השקפה**, י"ה באלול אתתל"ט (28.8.1907), עמ' 1.
- 171 לא מצאתי כמעט עדויות על חוקרים בעלי שם שסירבו לכתוב חוות דעה על המילון. פרופסור שלמה סלומון שכטר, חוקר הגניזה שאותו פגש בן־יהודה בירושלים, סירב ואמר: "כבר די לכם לעשות את שפתנו הקדושה לשפת מגלה טמירין". ראו: אזרח בחבצלת, "נתינה לגר", **חבצלת**, כ"ו באייר התרנ"ז (28.5.1897), עמ' 269-270. לעומת זאת, חמדה סיפרה בזיכרונותיה שבן־יהודה המיר את העבודה במחברות לעבודה בכרטיסיות בהשפעתו של שכטר. חמדה בן־יהודה, "פרק ב: הרמשים והשרצים למיניהם", בתוך: "המלחמה עם השטן", אצ"מ, 437.
- 172 לודוויג בלאו (Ludwig Blau) (1861-1936) היה חוקר מקרא ותלמוד, לשון עברית וארמית.
- 173 ישראל לוי (Israël Lévi) (1856-1939) היה רבה הראשי של צרפת בשנים 1920-1939, מרצה לתלמוד, מומחה לתולדות יהודי צרפת, ממיסדי החברה לחקר חכמת ישראל בפריז ועורכו של כתב העת של החברה – *Revue des Études Juives*.
- 174 ד"ר משה גסטר (Moses Gaster) (1856-1939) היה רב, חוקר לשון ופולקלור, היסטוריון, פובליציסט ואיש ציבור יהודי ברומניה.
- 175 אברהם (אדולף) ברלינר (Abraham Adolf Berliner) (1833-1915) היה תיאולוג והיסטוריון יהודי־גרמני. ערך את "כתב העת להיסטוריה וספרות יהודית" (*Magazin für jüdische Geschichte und Literatur*).
- 176 רודולף קיטל (Rudolf Kittel) (1853-1929) היה תיאולוג גרמני וחוקר הברית הישנה.
- 177 אדואר דורם (Édouard Dhorme) (1881-1966) היה אשורולוג צרפתי ומתרגם התנ"ך, ומנהל המכון הצרפתי לארכיאולוגיה מקראית בירושלים (*l'École française d'archéologie biblique de Jérusalem*).
- 178 חמדה בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 3.6.1907.
- 179 דוד וולפסון (David Wolffsohn) (1856-1914) היה איש עסקים, פעיל ומנהיג ציוני, נשיאה השני של ההסתדרות הציונית העולמית.
- 180 דויד וולפסון אל פאול נתן (גרמנית), 10.6.1906, אצ"מ, 648_2.
- 181 פאול נתן אל דויד וולפסון (גרמנית), 11.6.1906, אצ"מ, 648_2.
- 182 חמדה בן־יהודה אל נרסיס לוון (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 3.6.1907.
- 183 חמדה בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 6.6.1907.
- 184 חמדה בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 14.6.1907.
- 185 הוועד המנהל של כ"ח אל חמדה בן־יהודה (טיוטת מכתב, צרפתית), FR-AIU-Israël, 20.6.1907, I M 2d.
- 186 חמדה בן־יהודה אל ז'אק ביגאר (צרפתית), I M 2d, FR-AIU-Israël, 27.6.1907, ההדגשות במקור.
- 187 חמדה בן־יהודה אל פרופ' בכר, כ"ו ביוני אתתל"ה לגלות (תרס"ד) (26.6.1907), בתוך: **מכתבי אליעזר בן־יהודה (ירושלם) אל פרופ' באכר (בודפסט)**, עמ' X-XI. הכרך הראשון יצא ב־12 קונטרסים במרוצת 1908. ראו: מירקין, "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה: מאמר שני", עמ' 314.
- 188 מודעה, **הצבי**, י"ד בכסלו אתת"מ (תרס"ט) (8.12.1908), עמ' 3.
- 189 אליעזר בן־יהודה אל בן־אביגדור, י"ד תמוז אתתכ"ד לגלות (תרנ"ג) (28.6.1893), בתוך: קרוא והברמן (עורכים), **גנזים**, עמ' 82-83.
- 190 החיפושים בארכיון המדינה הסקסוני שלוחת לייפציג (Sächsisches Staatsarchiv Leipzig), שבו נמצא ארכיון ההוצאה לאור, לא העלו דבר. באסופה שהוכנה בארכיון ובה מפתח המכתבים והמסמכים

- של הוצאת הינריקס (J. C. Hinrichs Verlag), לא מוזכר שמו של בן-יהודה. המילון העברי היחיד שנזכר בארכיון הוצאת הינריקס שבארכיון המדינה הסקסוני הוא ההצעה להוציא את המילון העברי של דליטש (Delitzsch) בשנות העשרים - הצעה שנדחתה. החיפוש בספריית אלברטינה ובמוזיאון הספרייה הלאומית, שבהם נמצא חלק מארכיון הוצאה, לא העלה דבר גם הוא.
- 191 ככל הנראה נמצאים בארכיון לנגנשיידט חומרים הנוגעים להוצאה לאור של המילון. מר ערי סטימצקי סיפר לי שבבגישת עסקית עם Karl Ernst Tielebier-Langenscheidt, שהתקיימה במינכן בערך בשנת אלפיים, היה מר לנגנשיידט גאה מאוד בכך שהוציא לאור את שמונת הכרכים הראשונים של מילון בן-יהודה (שיחה פרטית עם מר ערי סטימצקי, 6.3.2021). במאמצי לבדוק את החומרים שנמצאים בארכיון לנגנשיידט, הצלחתי ליצור קשר עם מר פלוריאן לנגנשיידט, יורש הוצאה, שבינתיים מכר אותה. הוא לא גילה עניין רב, אבל נפתח פתח קטן, שמגפת הקורונה לא אפשרה להרחיבו.
- 192 חמדה בן-יהודה, 'פרחי האירוס', בתוך: "המלחמה עם השטן", אצ"מ, 437.
- 193 חמדה בן-יהודה אל פרופ' בכר, כ"ו ביוני אתתל"ה לגלות (תרס"ד) (26.6.1907), בתוך: **מכתבי אליעזר בן-יהודה (ירושלים) אל פרופ' באכר (בודפשט), עמ' XI-X.**
- 194 הכרך הראשון (1908) הוקדש לברון דה רוטשילד, "הנדיב הגדול, חובב ציון ותומך הישוב ברון אדמונד די רותשילד", שכפי שראינו תרם בנדיבות לעבודתו של בן-יהודה במשך שנים רבות. חמדה בן-יהודה נוקבת בסכום עתק של 50,000 פרנק בזהב שהעניק הברון דה רוטשילד לבן-יהודה במהלך השנים. ראו: חמדה בן-יהודה, **בן-יהודה חייו ומפעלו**, ירושלים 1990, עמ' 201. הכרך השני (1909-1910, תרע"א) הוקדש ל"סגן הנשיא של המסדרה הציונית פרופ' דר' אוטו ורבורג"; השלישי (1911, תרע"ב) הוקדש ל"ראש העיר ברדפורד הנדיב יעקב מזור"; הרביעי (1913, תרע"ג) ל"ועד המלון בברלין"; החמישי (1914, תרע"ד) ל"ועד המלון בלונדון"; השישי (1925) "להנדיב יעקב רוטהיים" (עם הערת שוליים: "כרך זה הקדש על-ידי המחבר עוד בשנה הראשונה להצהרת בלפור"); והשביעי (1926) ל"הנדיב שמואל ון-דן-ברג" (עם הערת שוליים: "כרך זה הקדש על-ידי המחבר עוד בשנה החמישית להצהרת בלפור" (כלומר בשנת תרפ"ב, 1921-1922 - הכנת הכרך הושלמה עוד לפני מותו של בן-יהודה). ראו: מירקין, "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה: מאמר שני", עמ' 314-315.
- 195 אברהם שלום יחזקאל יהודה (Abraham Shalom Yahuda) (1877-1951), היה חוקר תולדות עם ישראל והתרבות הערבית, פעיל ציוני, סופר ופובליציסט.
- 196 חמדה בן-יהודה אל א"ש יהודה, ללא תאריך [נכתב לאחר שהכרך השני ראה אור], ארכיון א"ש יהודה, ירושלים, 38/263.
- 197 אליעזר וחמדה בן-יהודה לא"ש יהודה, 13.1.1910, ארכיון א"ש יהודה, ARC Ms Var Yah 38/263. ההדגשות במקור.
- 198 אליעזר בן-יהודה לא"ש יהודה, ג תמוז אתתמ"א לגלות (תר"ע) (10.7.1910), ארכיון א"ש יהודה, ARC Ms Var Yah 38/263.
- 199 נתן אפרתי, "אליעזר בן-יהודה: פנים לא מוכרות בעשור האחרון לחייו", **העברית**, נט, א-ב (2011), עמ' 31-51.
- 200 מירקין, "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה: מאמר שני", עמ' 314-315.
- 201 שם, עמ' 315-316.
- 202 מהדורה עממית של מלון הלשון העברית הישנה והחדשה לאליעזר בן-יהודה, ירושלים תש"ז.
- 203 כל ההדגשות בנספחים מופיעים במקור.